

॥ एतद्विधा शरीरदायनम् ॥ देहार्हः योगः शिवयोः सश्रेयोः सितनोऽवः ॥ ७ ॥ ग्राममपियत्सुत्याजनः कैवल्य
मश्नुते ॥ ४ ॥ त्रिविधान्यपिडः खानिद्यदनुस्मरणत्वरम् ॥ प्रयांतिसद्यो विलयंति स्तमः ॥ शिवमव्ययम् ॥
॥ पतंजलिमुनेरुक्तिः काण्यपूर्वाजयत्यसौ ॥ पुं प्रकृत्योर्वियोगोऽपियोग इत्युदितोऽयम् ॥ ५ ॥ जयंति वाक् फ
णि नर्तुं शतरस्फुरत्तमस्तोमनिशाकरत्विषः ॥ विनायमानाः सततं मनसिद्यः सतां सदानंदमयानि कु
र्वते ॥ ४ ॥ शास्त्रानामनुशासनं विदधतापातं जलेः क्वर्तनादृजिराजमृगां कसंज्ञमपि च व्यातन्वता वैद्यकम्
॥ वाक्चेतो वज्रघातमलः फलान्तां नर्त्तयन् नो हृतस्तस्य श्रीरणं रंगमन्त्रनृपतेर्वावोजयंत्युज्ज्वलाः ॥ ५ ॥
उर्वाधं दत्तं वतस्त्रिजहति स्पृष्टार्थमित्युक्तिनिः स्पृष्टार्थं त्विति स्मृतिं विदधति व्यथेः ॥ समासादिकैः ॥ अ
स्थानेन उपयोगिनिश्चयः कृत्वा निर्जलैर्ब्रह्मन्तन्वते श्रोतृणां मिति वस्तु विप्रवक्तव्यतः ॥ प्रायेण टीकाकृतः ॥
उत्सृज्य विस्तरमुदस्य विकल्पजालं फलुप्रकाशमवधार्य वसम्पगर्धनम् ॥ संतः पतंजलिमते विवृतिर्मे
येयमातन्यते बुधमनः प्रतिबोधहेतुः ॥ ७ ॥ अथ योगानुशासनम् ॥ अनेन सुत्रेण शास्त्रस्य संबंधा
निधेयप्रयोजनान्याख्यायन्ते ॥ अथ शब्दोऽधिकारद्योतको मंगलार्थश्च ॥ युक्तियोगः समाधानम् ॥ अनु
शिष्यते आख्यायते लक्षणं नेदोपायैर्येन तदनुशासनम् ॥ योगस्यानुशासनं तदा शास्त्रपरिसमाप्तेर

क्षिप्तं वेदितव्यमित्यर्थः ॥ तत्र शास्त्रस्य व्युत्पाद्यतया योगः समाधनः सकलो निधेयः ॥ तद्व्युत्पादनं च फल
म् ॥ व्युत्पादितस्यायोगस्य कैवल्यफलम् ॥ शास्त्रनिधेययोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावलक्षणः संबंधः ॥
अनिधेयस्य योगस्य तत्फलस्य च कैवल्यस्य साधनसाधनभावः ॥ एतदुक्तं नवति ॥ व्युत्पाद्यस्य योगस्य सा
धनानि शास्त्रेण प्रदर्शयन्ते ॥ तत्साधनसिद्धौ योगः कैवल्यारब्धफलमुत्पादयति ॥ तत्र को योग इत्याह ॥ यो
गश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ चित्तस्य निर्मलस्य त्वपरिणामरूपस्य यावत्तयोऽंशानि नावपरिणामरूपास्मां
निरोधो बहिर्मुखपरिणामविच्छेदादंतर्मुखतया प्रतिलोमपरिणामेन स्वकारणेल्लयो योग इत्याख्याय
ते ॥ सर्वनिरोधः सर्वांश्चित्तस्य भ्रमीनां सर्वपाणीनां धर्मः ॥ कदा चित्कस्यां चिद्भावाविर्भवति ॥ ताश्च हि
समेकाग्रं निरुद्धमिति चित्तस्य भ्रमयः ॥ चित्तस्य अवस्थाविशेषः ॥ तच्च हितं रजस उदेकादस्थिरं बहि
र्मुखतया मुखः ॥ स्वादिविषयेषु विकल्पितेषु सान्निहितेषु चारजसापेरितं तच्च सदैव सत्यदानवादी
नां ॥ मूलं तमस उदेकात्कृत्या कृत्यविनागमगणयत्क्रोधादिनिर्विरुद्धकृत्येष्वेव नियमितं ॥ तच्च सदै
वरक्षः पिशाचादीनां ॥ चित्तसंज्ञा सत्त्वोदेकात् ॥ वैशिष्ट्येनैव परिहृतः ॥ स्वसाधनं सुखसाधनेष्वेव शास्त्रादि
प्रवृत्तं ॥ तच्च सदैव देवादीनां ॥ तदुक्तं नवति ॥ रजसा प्रवृत्तिरूपतः समापकारनिरतं सत्त्वेन सुखमयं

संभूतं चि

चित्तं नवति ॥ एतास्मिन्निष्ठावस्थानसमाधाद्युपयोगिन्यः ॥ एकाग्रनिरुद्धरूपेणैव सत्त्वोत्कर्षाद्युत्तरमवस्थितत्वात्समाधाद्युपयोगं न जेतो ॥ सत्त्वादि क्रममुक्त्वा मेत्वयमभिप्रायः ॥ ह्योरपिरजस्तमसोरत्यंतहेतुत्वेप्येतदर्थे रजसः ॥ प्रथममुपादानं व्यावृत्तिर्देहिता तावन्निवृत्तिर्न शक्यते दर्शयिष्ये ॥ ह्योर्त्येव न प्रदर्शनम् ॥ यत्र स्यात्कर्षणे नरे ह्येनमीयोगोपयोगिन्याविति ॥ अनयोर्ह्योरेकाग्रनिरुद्धयोर्भूमिकयोर्व्यतिरास्येकाग्रतारूपः परिणामः संयोगः ॥ विमुक्तं नवति ॥ एकाग्रे बहिर्बुद्धिनिरोधः ॥ निरोधे सर्वासां हृत्तीनां संस्काराणां प्रविलयः ॥ इत्यनयोरेव नृस्योर्योगस्य संज्ञा ॥ इदानीं सूत्रकारश्चित्तवृत्तिनिरोधपदानि व्याख्यातुं कामः प्रथमं चित्तपदं व्याचष्टे ॥ तदा इष्टः स्वरूपेव स्थानं दृष्टुः पुरुषस्य तस्मिन्काले स्वरूपे विन्मात्ररूपतायामवस्थानं स्थितिर्नवति ॥ अयमर्थः ॥ उत्पन्नविवेकस्याते श्रित्संक्रमात्तावत्कर्तृत्वात्तिमाननिवृत्तौ प्रोक्तुं परिणामाद्युक्तत्वात्तमनः स्वरूपे वस्थानं स्थितिर्नवति ॥ व्युत्थानदशायां तस्य किं रूपमित्याह ॥ वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ योगादस्य तस्मिन्काले वृत्तयो वक्ष्यमाणलक्षणस्त्वितिः सारूप्यं तद्वत्त्वं ॥ अयमर्थः ॥ आदृशो हृत्तयः सुरवडः स्वमोहात्मिकाः प्रादुर्भवन्ति तादृश्य एव संवेदाते व्यवहृत्तिः पुरुषः ॥ तदेवं यस्मिन्नेकाग्रतया परिणते चित्तिशक्ते स्मिन्नरूपे प्रतिष्ठानं नवति यस्मिंश्चैदियवृत्तिद्वारे

२

णविषयाकारपरिणते पुरुषस्तदाकार एव परिभाष्यते ॥ यथा जलतरंगेषु चलत्सु चंद्रश्चलनिवप्रतिभासते तद्विज्ञे ॥ वृत्तिपदं व्याख्यातुमाह ॥ वृत्तयः पंचतयः क्रिष्टा अक्रिष्टाः ॥ वृत्तयश्चित्तस्य परिणामविशेषाः ॥ वृत्तिसमुद्भाय लक्षणस्यावयविनाया अवयवभूता वृत्तयस्तदपेक्षया तदप्रत्ययः ॥ एतदुक्तं नवति पंचवृत्तयः कीदृशः ॥ क्रिष्टा अक्रिष्टाः ॥ कैशैर्वक्ष्यमाणैराकांता क्रिष्टा स्तद्विपरिता अक्रिष्टाः ॥ ता एव पंचवृत्तयः समुद्दिश्य व्याख्यायते ॥ प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥ आसां क्रमेण लक्षणमाह ॥ प्रत्यक्षानुमानाप्रमाणानि अत्रातिप्रसिद्धत्वात् ॥ प्रमाणानां शास्त्रकारेण भेद निरूपणेनैवावगतत्वाच्च लक्षणस्याप्येकलक्षणं न कृतं प्रमाणलक्षणं च अविशंवादिज्ञानं प्रमाणमिति ॥ इन्द्रियद्वारेण वस्तूपरागाद्विज्ञेयस्यासामान्यविशेषात्मनो र्थस्य विशेषावधारणप्रधाना वृत्तिः प्रत्यक्षं गृहीतसंबन्धाद्विगच्छिगि निसामान्यात्मना भवसाद्योनुमानम् ॥ आप्तवचनसामगः ॥ एवं प्रमाणरूपां वृत्तिव्याख्या विपर्ययरूपामाह ॥ विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ॥ अन्यथा भूतेऽर्थे तद्यो त्पद्यमानं ज्ञानं विपर्ययः ॥ यथा श्रुतिकायां रजतज्ञानम् ॥ अत इह प्रतिष्ठितमिति तस्यार्थस्य यद्वयं न तस्मिन्नरूपे प्रतिष्ठम् ॥ तस्यार्थस्य यत्पारमार्थिकं रूपं न तस्यति

नासयतीति यावत्संशयोपतद्रूपप्रतिष्ठान्मिथ्याज्ञानं ॥ पथास्त्वाणुर्वाधुरुषोवेति ॥ विकल्पवृत्तिं
 आख्यातुमाह ॥ "शृङ्गानानुपातीवस्तुन्योविकल्पः" ॥ शृङ्गजनितज्ञानमनुपततीति तत्बीजः ॥ शृ
 ङ्गानानुपातीवस्तुनस्तथात्वमनपेक्षमाणोऽभवसायः ॥ सविकल्पस्तु चेतः ॥ यथापुरुषस्यैव
 तन्यस्वरूपमिति अत्र देवदत्तस्य कंचल इति शृङ्गजनितज्ञाने बुद्ध्याषट्शयोऽभवसितो नेदस्मि
 दाविद्यमानमपि समारोपाऽभवसायः ॥ वस्तुतश्चेतन्यमेव पुरुषः ॥ निशं आख्यातुमाह ॥ "अथा
 वप्रतयालंबनादृत्तिर्निशं" ॥ अनावप्रत्ययं आलंबनं यस्यादृतेः सातथोक्ता ॥ एतदुक्तं नवतिया
 संततमुद्दिक्त्वा तमेसः समस्तविषयपरित्यागेन प्रवर्तते वृत्तिसातिशयः ॥ अस्याश्च स्वरूपत्वं सु
 खमहमस्वाशमिति स्मृतिदर्शनात् ॥ स्मृतेश्चानुनवमतिरेकेणानुपपत्तेर्दृष्टित्वं स्मृतिं आख्यातुमाह
 ॥ "अनुनूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः" ॥ प्रमाणेनानुनूतस्य योऽयमसंप्रमोषः ॥ संस्कारद्वारेण बुद्ध्यावुपा
 रोहः ॥ या स्मृतिः ॥ तदत्र प्रमाणविपर्ययविकल्पाजाग्रदवस्थास्त्वा एव यदनुनवमत्वात् प्रतज्ञाप्रमाण
 : स्वस्वतः ॥ निंदया असंवेद्यमानविषया स्मृतिश्च प्रमाणविपर्ययविकल्पनिमित्ता ॥ एव वृत्तिर्व्याख्या
 यसोपायं निरोधं आख्यातुमाह ॥ "अथासवैराग्यात्प्रोक्तनिरोधः" ॥ अथासवैराग्ये वक्ष्यमाणलक्षणेता

३

मां प्रकाशप्रवृत्तिनियमरूपाणां चित्रवृत्तीनां यत्प्रतिहननं स निरोधः ॥ किमुक्तं नवतितामां विनिवृत्तत्वा
 ह्यानिनिवेशातामंतर्मुखतया स्वकारण एव विति शक्तिरूपतया वस्थानम् ॥ तत्र विषयदोषदर्शनजे
 नवैराग्येण तद्वैमुख्यमुत्पाद्यते ॥ अथासेनवमुखजनकत्वात् प्रवाहप्रदर्शनद्वारेण दृष्टे स्मर्यमुत्पाद्य
 ते ॥ इत्थं तां नवतित्वविनिवृत्तिनिरोधश्चासं आख्यातुमाह ॥ "तवस्थितौ यत्नेऽप्यासः" ॥ प्रवृत्तिपरारु
 तस्य चित्तस्य स्वरूपनिष्ठः परिणामः स्थितिः ॥ तस्यायत्नउत्साहसमुद्दीर्घकालनैरंतर्यसत्कारासेवि
 तो दृष्टमिः ॥ बहुकालं नैरंतर्येणादरातिशयेन वसेयमानो दृष्टमि स्थिरो नवति ॥ दाद्याय प्र
 नवतित्यर्थः ॥ वैराग्यस्य लक्षणमाह ॥ "दृष्टानुश्राविकविषयविवृष्टस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यं" ॥ द्विवि
 धो विषयो दृष्टश्चानुश्राविकश्च दृष्ट इहैवोपलभ्यमानः शृङ्गादिः दिवलोकादावानुश्राविकः ॥ अनुश्रू
 यते गुरुमुखादिति अनुश्रवो वेदः ततः आगतो ज्ञातश्चानुश्राविकः ॥ तयोर्द्वयोरपि विषययोः परि
 णामविरसत्त्वदर्शनाद्दिगतगर्वस्यावशीकारसंज्ञानमप्येते वक्ष्यानाह मेषां वक्ष्यति योयं विम
 र्षः तद्वैराग्यमुच्यते तस्यैव विशेषमाह ॥ तत्परश्रुषस्माते गुणवैवृष्टं तद्वैराग्यं परं उक्तं कष्टं प्रथमं वै
 राग्यं विषयं ॥ द्वितीयं गुणविषयं उत्पन्नगुणपुरुषविवेकस्यातेरेव नवतिनिरोधसमाधिरस्यंता नु
 रूलत्वात् ॥ एवं योगस्य स्वरूपमुक्त्वा संप्रज्ञाता संप्रज्ञातस्वरूपनेदमाह ॥ "वितर्कविचारानंदस्मिता

रूपानुगमात्संप्रज्ञातः॥समाधिरिति शेषः॥सम्यक्संज्ञायविपर्ययरहितत्वेन प्रज्ञायते प्रकर्षेण ज्ञाय
 तेनायमस्य रूपं येन संप्रज्ञातः समाधिर्जीवनाविशेषः सवितर्कादिनेदाच्चतुर्विधः॥सवितर्कः सविचा
 रः सानंदः सास्मितश्च जावना तावनायमविषयंतरपरिहारेण चेतसिष्ठः॥सुमर्निवेशः॥जायं
 द्विधा इत्येव स्मृतानि तान्यपि च द्विधा॥जडाजड नेदाज्जडानि चतुर्विंशतिः॥अजडः पुरुषः॥तत्र यदा
 महाभूतेन्द्रियाणि स्थूला निविषयत्वेनादाय सर्वापरानुसंधानेन शश्वेद्विषयसंज्ञेदेन यदा जावना प्र
 वर्तते तदा सवितर्कः समाधिः॥अस्मिन्नेवा लंबने सर्वापरानुसंधान शश्वेद्विषयसंज्ञेदेन यदा जावना प्र
 वर्तते तदा निर्वितर्कः समाधिः॥तन्मात्रांतःकरणलक्षणं सूक्ष्मविषयं॥अलंघ्यतस्य देशकालधर्मा
 वच्छेदेन यदा जावना प्रवर्तते तदा सविचारः॥तस्मिन्नेवा लंबने देशकालधर्मावच्छेदं विना धर्मिणा जावना
 सित्वेन जावना क्रियमाण निर्विचारेत्युच्यते॥एवंपर्यंतः समाधिर्ग्राह्यसमापत्तिरिति व्यपदिश्यते॥यदा
 चरजस्तमोले शानुविष्टं मतः करणसत्त्वं जायते॥तदा पुन नवाच्चित्तं केंः सुखप्रकाशमयस्य सत्त्वस्य
 भवतो देकात्सानंदः समाधिर्भवति॥अस्मिन्नेव समाधौ ये बध्धृतयः॥तत्वांतरं प्रधानपुरुषरूपं न प
 श्यंतिते विगतदेहाहंकारनेदत्वादिदेहशब्दाव्याः॥इदं ग्रहण समापत्तिः॥ततः परं रजस्तमोले शान
 न निभूतं शब्दं सत्त्वं॥आलंबनीकृत्यया प्रवर्तते जावना वस्या ग्राह्यस्य सत्त्वस्य न्यक्रना वाचितिशक्तेरुदे

४

कात्सत्ता॥मात्रावशेषत्वेन समाधिः॥सास्मिता इत्युच्यते॥नवाहंकारास्मितयोरनेदः शकनीयः॥यतो
 यत्रांतःकरणमहामित्युच्चैस्वनविषयान्यवेदयते सोऽहंकारः॥यत्रांतर्मुखतया प्रतिलोमपरिणामेन
 प्रकृतिवित्तिने चेतसि सत्तामात्रमवनाति॥सास्मिता अस्मिन्नेव समाधौ ये कृतपरितोषाः॥परंपरमा
 त्मानं पुरुषं न पश्यंतितेषां चेतसि स्वकारणे लयमुपगते प्रकृति लया इत्युच्यते॥ये परं पुरुषं आत्मा
 जावना यां प्रवर्तते तेषां मित्यं विवेकस्यातैर्गृहित समापत्तिरित्युच्यते॥तत्र सवितर्के समाधौ च तस्यो
 ऽवस्थाः॥शक्तिरूपतया ऽवतिष्ठते॥तत एकैकस्यास्यागे उत्तरा इति चतुरवस्थोयं संप्रज्ञातः समाधिः
 ॥असंप्रज्ञातमाह॥विरामप्रत्ययाभ्यामसर्वः संस्कारशेषो न्यः विरम्यते अनेनेति विरामः॥वितर्कादि
 चिंतात्यागः॥विरामश्चासौ प्रत्ययश्च विरामप्रत्ययः तस्याभासपौनपुण्येन चेतसि विनिवेशनं तत्रैवा
 का विद्वत्तिरुच्चसतितस्यानेति नैरंतर्ग्येण पर्युपासनं॥विरामप्रत्ययाभ्यासः॥तत्पूर्वकः संप्रज्ञात
 सव्याधिसंस्कारशेषोऽन्यस्तद्विलक्षणे ऽसंप्रज्ञात इत्यर्थः॥तत्र किं विद्ध्यं संप्रज्ञायत इति॥असंप्रज्ञा
 तो निबीजः समाधिः इह वतुर्विधश्चित्तस्य परिणामः व्युत्पन्नः॥समाधिप्रारंभ एकाग्रतारोधश्च तत्र द्विष
 मूदे चित्तभूमी व्युत्पन्नं विज्ञिप्ताभूमिः सत्त्वोदेकात्समाधिप्रारंभः॥निरुद्धे कायते उपर्यंत भूमी प्रतिपरि

णमंच संस्कारः॥ तत्र बुध्या न जनिताः॥ संस्कार समाधिपारं न जैः॥ संस्कारैर्दहन्यंते॥ तज्ज्ञाश्चैकाग्रता जैर्नि
 रोधजनि तैरेकाग्रता जाः संस्काराः ते नैव स्वरूपेणैव दहन्यंते॥ यथा सुवर्णसंवलितं ध्यायमानं सीसं
 त्मानं सुवर्णमले च निर्दहति॥ एवमेकाग्रता जनिता संस्कारान्निरोधजाः स्वात्मानं च निर्दहति तदेव यो
 गस्य स्वरूपं तेदं संज्ञेपेणोपायं वा निधाय विस्तरेणोपायं योगाभ्यासप्रदर्शनप्रवर्कमुपक्रमते॥ नैव
 प्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानां॥ विदेहाः प्रकृतिलयाश्च वितर्कादिभूमिकास्त्रेयाख्याता तेषां समाधिर्नैव
 प्रत्ययः॥ नवं संसारं स एव प्रत्ययः कारणं यस्य स नवप्रत्ययः॥ अयमर्थः॥ आ विनूतमात्रा एव ते संसा
 रे तथा विधु समाधिना जो नवंति॥ तेषां परतत्वादर्शनाद्योगाभासोऽयं अतः पारतत्त्वज्ञाने तद्भावनायां शक्ति
 कामेन महायत्ने विधेय इत्येतदर्थं फलपदिष्टं॥ तदनेषां उच्छ्रद्धावीर्यं स्मृतिसमाधिप्रज्ञाप्रवर्क इत्येतेषां विदे
 हप्रकृतिलयमतिरिक्तानां योगिनां श्रद्धादिप्रवर्कः॥ श्रद्धादयः सर्वे उपाया यस्य स श्रद्धादिप्रवर्कः॥ ते च
 श्रद्धादयः॥ क्रमादुपायोपादेयत्वावेन प्रवर्तमानाः संप्रज्ञातस्य समाधेरुपायतां प्रतिपद्येते॥ तत्र श्रद्धा यो
 गविषये चेतसः प्रसादः॥ वीर्यं मुक्ताहः स्मृतिरनुभूतानामसंप्रमोषः॥ समाधिरेकाग्रता॥ प्रज्ञाज्ञातमप्र
 विवेकः॥ तत्र श्रद्धावतो वीर्यं जायते योगविषये उक्ता हवान्नवति॥ सोत्साहस्य पाश्चात्या सुभूमिश्च स्मृति

रूपजायते॥ ततस्मरणाच्चेताः समाधीयत्वे समाहितचित्तश्च नात्मसम्पक्वविवेकेन जानाति॥ त एते संप्रज्ञा
 तस्य समाधेरुपायाः॥ तस्याभ्यासात्पराच्चेता ग्राह्यवति च संप्रज्ञातः॥ उक्तोपायवतां योगिनां उपायनेदा
 नेदमाह॥ तीव्रसंवेगानां मासन्नः समाधिलानः॥ संवेगः क्रियाहेतुर्दृढतरः संस्कारः सती बोध्येषां अधि
 मात्रोपायानां तेषां समाधिलानः समाधिः फलं वा सन्नं न वति शीघ्रमेव नीः पद्यत इत्यर्थः॥ के ते तीव्रसंवे
 गा इत्याह॥ मूढमध्याधिमात्रत्वात्ततोपि विशेषः॥ तत्र उपाये शोभूहीदिनेदं त्रिलेप्युपायवतां विशेषा
 नवंति॥ मूढमध्यः अधिमात्र इत्युपायनेदास्ते प्रत्येकं मूढसंगेमध्यसंवेगतीव्रसंवेगनेदात्रिधा॥ त
 नेदेन वनवयोगिनो नवंति॥ मूढपाय मूढसंवेगः॥ मध्यसंवेगः॥ तीव्रसंवेगश्च॥ मधोपायः॥ मूढः सं
 वेगः मध्यसंवेगः तीव्रसंवेगश्च अधिमात्रोपायः॥ मूढसंवेगः मध्यमसंवेगः॥ तीव्रसंवेगश्च अधिमात्रे
 उपाये तीव्रेव संवेगे महान्यलः कर्तव्य इति नेदोपदेशः॥ इदानीं तदुपायविलक्षणं सुगममुपायांत
 रंदर्शयिषुमहा॥ इच्छरप्रणिधानाह॥ इच्छरो वक्ष्यमाण लक्षणः॥ प्रणिधानं तत्र तत्र किं विशेषः॥ विशिष्टमु
 पासने सर्वक्रियाणामपि तत्रार्पणं सुखादिकं फलमनिबुः सर्वाः क्रियास्तस्मिन्परमगुरावपद्यंति तत्
 प्रणिधानं समाचेत्सत्त्वात्तस्यैव प्रकृत्युपायः॥ इच्छरप्रणिधानात्समाधिलान इत्यक्रमः॥ तत्रेश्वरस्य स्व

रूपं प्रमाणं प्रजावं वाचकमुपासनाक्रमं तत्फलं चक्रमेण वक्तुमाह ॥ केशकर्मविषांकात्राद्यैरपरामृष्टः
 पुरुषविशेषश्च ॥ किं प्रपत्तीति केशाः अविद्यादयो वक्ष्यमाणविहितप्रतिषिद्ध्यामिश्ररूपाणि कर्म
 णि ॥ विषयं तद्विनिविपाकाः कर्मफलानि जात्याद्युपो नो गच्छाफलविपाकात् चित्रमौरोरतद्विनिविपाका
 व्यावसनाख्याः संस्काराः ॥ तैरपरामृष्टः त्रिष्यपिकालेषु न संस्पृष्टः पुरुषविशेषः ॥ अन्येऽप्यपरिणामवि
 त्ते निर्मले सात्विके कर्मात्मप्रतिसंक्रांतविद्यायां संक्रांतेः संवेद्यन्वति ॥ नैवमीश्वरस्य तस्य सर्वलोकएव सा
 त्विकः परिणामः ॥ उल्कर्षवाननादिसंबंधेन नो गच्छतया व्यवस्थितः ॥ अतः पुरुषांतरविलक्षणतया स ए
 वेश्वरः ॥ मुक्तात्मनां पुनः केशादियोगास्सैः शास्त्रैर्कौ रूपाद्यैर्निवर्तिताः ॥ अस्पृष्टः सर्वदेवतथाविध
 त्वात् ॥ न मुक्तात्म उल्लेखः ॥ न वैश्वराणामनेकत्वे ॥ तेषां उल्लेखे निमित्तानि प्रायत्वात् ॥ कार्यस्यैवानुपप
 त्तेः ॥ उल्कर्षापकर्षयुक्तत्वे एवोत्कृष्टः स एवेश्वरः ॥ तत्रैव काष्ठाप्राप्तत्वात् ॥ एष्वर्थस्यैव मीश्वरस्य
 स्वरूपमभिधाय प्रमाणमाह ॥ तत्र निरतिशयसर्वज्ञत्वस्य यद्बीजं अतीतानागतादिग्रहणस्यात्यन्तम
 हत्वं ग्रहणस्य च मूलत्वाद्बीजमिव बीजम् ॥ अत्र निरतिशयकाष्ठाप्राप्तं दृष्टात्स्वल्पत्वमहत्वादीनां धर्मा
 णां सातिशयानां काष्ठाप्राप्तिः ॥ यथा प्रमाणत्वं त्वस्याकाशे परममहत्त्वस्याएवं ज्ञानादयोऽपि विज्ञधर्मा

स्तारतम्येन विपरिदृश्यमाना ॥ क्वचिन्निरतिशया मासादयंति ॥ यत्र चैते निरतिशयाः स ईश्वरः पश्यपि सा
 मानमात्रैः अनुमानस्य पर्यवसितत्वाच्च विशेषस्यावगतिर्भवति ॥ तथापि शास्त्रादृश्यसर्वज्ञत्वादयो विशेषे
 षा अत्र गतव्याः ॥ सत्त्वप्रयोजनानावात्कथं प्रकृतिपुरुषयोः ॥ संयोगवियोगावाद्यतीतिना ॥ कनियं
 तस्य कारुणिकत्वात् ॥ नूतानुग्रह एव प्रयोजनं कल्पयत्यमहाप्रलयेषु निःशेषान् संसारिणः ॥ हरिणा
 मिद्वितितस्याध्ववसायः ॥ यद्यस्येष्टं तत्र प्रयोजनमिति एवमेश्वरस्य माणमभिधाय प्रजावमाह ॥ सर्वे
 षामपि पुरुः कालेनानविबेदात् ॥ आद्यानां स्रष्टृणां ब्रह्मादीनामपि स पुरुषः पदेष्टायतः ॥ सकालेन नावबि
 द्यते ॥ अनादित्वात्तेषां पुनरादिमत्वादुत्तिकालेन संबन्धः ॥ एवं प्रजावमुक्तेोपासनोपयोगाय वाचकमाह
 तस्य वाचकः प्रणवः ॥ इत्युक्तस्वरूपस्य ईश्वरस्य वाचकः ॥ अत्रिधायकः प्रणवर्तकारः ॥ तयोश्च वाच्य
 वाचकभावलक्षणः संबन्धो नित्यः ॥ केऽनेन प्रकाश्यते ॥ ननु केन चित्क्रियते यथापि तद्युत्रयोर्विद्यमानः
 संबन्धोऽस्यायं पिताऽस्यायं पुत्र इति केन चित्प्रकाश्यते ॥ उपासनमाह ॥ तज्जपस्तदर्थं नावनंतस्य सार्ध
 त्रिमात्रस्य प्रणवस्यांजयो यथावद्वारणं तदात्मस्य ईश्वरस्य नावनंतपुनः पुनश्चित्सि निवेशनं ॥ एका
 प्रताया उपायायः ॥ अतः समाधिसिद्धये योगिनां प्रणवो जप्यः ॥ तदर्थं ईश्वरश्च नावनीय इत्युक्तं ॥ उपा

सनायाःफलमाह॥ तत्र प्रत्यक्चेतनाधिभोगोऽप्यंतरायाभावश्च॥ तज्जपातदर्थं जावनाच्च योगिनः प्रत्यक्
 चेतनाधिगमो नवतिविषये प्रातिहृत्येन स्वातः करणान्निमुखसंघति॥ भावेतनादृक्शक्तिः सा प्रत्यक्
 चेतनातस्याधिगमः ज्ञानं नवति॥ अंतरायावक्ष्यमाणः तिष्ठामनावः शक्तिप्रबंधो नवति॥ अथ केते अं
 तराया इत्याशंकाह॥ आधिस्थानसंज्ञाय प्रमादालस्याविरतिघ्रातिदर्शनालक्ष्णमिदं कत्वा नवस्थितत्वानि
 चित्तविज्ञेयान्तेतरायाः॥ नैवेतेरजस्तमो बलात्प्रवर्तमानाश्चित्तस्य विज्ञेयान् नवति॥ तैरेकाग्रताविरोधि
 त्रिः चित्तं विक्रियत इत्यर्थः॥ तत्र व्यधिर्धातुवैषम्यनिमित्तज्वरादि॥ स्थानमकर्म एतावत्तस्य॥ उन्नय
 कोट्यालंबनं ज्ञानं संज्ञायः योगः स्याद्वानवेति॥ प्रमादो ननु ह्यनशीलता समाधिसाधने द्यौदासीन्यं॥ आ
 लस्यं कायचित्तयोर्गुरुत्वं योगविषयेऽप्रवृत्तिहेतुः॥ अविरतिश्चित्तस्य विषयसंघयोगात्मागर्थः॥ नो
 तिदर्शनं शक्तिकायोरजतवद्विपर्ययज्ञानं॥ अलङ्घनमिदं॥ कृतश्चिन्निमित्तात्समाधिर्न मेरलातः
 असंशयः॥ अनवस्थितं त्वं लक्ष्यामपि समाधिर्न मौचित्तस्य तत्राप्रतिष्ठा॥ तएते समाधेरेकाग्रताया
 यथायोगं प्रतिपत्ता इत्युच्यते॥ चित्तविज्ञेयकारणकान्॥ अन्यान् अंतरायां प्रतिपादयितुमाह॥ उच्यते ७
 दोर्मनस्य मंगमेजयत्वं चासप्रश्नासाविज्ञेयसहस्रवः॥ कृतश्चिन्निमित्तात्सन्नेषु विज्ञेयेष्वेतेऽऽत्वाद

यः प्रवर्तते॥ तत्र उः खंचित्तस्य राजसः परिणामः॥ बाधनालक्षणः॥ यद्वाधात्प्राणीतदपघाताय प्रवर्तते॥ दो
 र्मनस्य बाधाय अंतरैः कारणैर्मनसो दोष्यं॥ अंगमेजयत्वं सर्वोर्गीणो वेपथुः॥ आसनस्थैर्यस्य बाधकः प्रा
 णो यद्वाह्यं वाद्युमावा मतिः सश्वासः॥ यत्तत्कौश्याद्युतिरश्चरयति सप्रश्वासः॥ तएव विज्ञेयैः सह प्रव
 र्तमाना यथोदितायां च यथासवैराग्यायां निरोधव्याप्त्युपदेशः॥ सोऽप्यवविज्ञेयप्रतिषेधार्थमुपायां त
 रमाह॥ तस्य प्रतिषेधार्थमेकतत्वाभ्यासः॥ तेषां विज्ञेयाणां प्रतिषेधार्थमेकस्मिन्कस्मिंश्चिदतिमते तत्वेऽभा
 सः पुनः पुनश्चेतमिति वेदानं कुर्यात्॥ यद्वा लाघस्युदितायां एकाग्रतायां विज्ञेयाः॥ प्रश्नमनं उपाया
 ति॥ इदानीं चित्तसंस्कारायादकं परिकर्म कथनमुपायांतरमाह॥ मैत्री करुणमुदिताये ज्ञाणां सुखदः
 स्वप्न एवाधु एव विषयाणां जावनातश्चित्तप्रसादनं॥ मैत्री सौहार्दं करुण कृपा मुदिता हर्षा॥ उपेक्षा उ
 दासीन्यं॥ एता यथाक्रमं सुखितेषुः स्वितेषु एव त्वेषु एव त्वेषु विना वयेत्॥ तथा हि सुखितेषु सा
 धेयां सुखित्वमिति मैत्री कुर्यात्तत्त्वार्थं उः स्वितेषु कथं नुनामेषां उः स्वविमुक्तिः॥ स्यादिति कृपामेव क
 र्यात्॥ न तादृश्यं एव त्वेषु एव नुमोदनेन हर्षं कुर्यात्॥ ननु किमेतेषु एव वंत इति विद्वेयं॥ अप्रुणव
 सुधोदासिन्यमेव जावयेत्॥ नानुमोदनेन हर्षं॥ सूत्रे सुखदः सर्वदिशश्चेत्तदंतः॥ प्रतिपादितास्तदेवं मे

आदिपरिकर्मणा प्रसादोपायेन विज्ञेयप्रसिद्धिस्तस्मिन्मुखेन समाधेरावित्रीवो नवतिपरिकर्मत्वे तद्वाह्यं कर्म य
 आगणिते मिश्रकादि व्यवहारो गणितनिष्पन्ने संकल्पितादिकर्मोपकारकत्वेन प्रधानकर्मनिष्पन्नये
 प्रभवति ॥ एवं देवरागादिप्रतिपक्षभूतमैत्रादि नावनया समुत्पादितप्रसादं चित्तं संप्रज्ञातादिसमा
 धिद्योग्यं संपद्यते ॥ रागद्वेषावेव मुख्यतया खेदमुत्पादयतः ॥ तौ वेत्समुन्मूलितौ तदा प्रसन्नत्वात्सन्नो
 नवत्येवैकाग्रता ॥ उपायांतरमाह ॥ प्रबर्द्धनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥ प्रबर्द्धनं यत् कौश्लस्यः वायोः प्रय
 त्नाविशेषाभ्यां प्रमाणेन बहिर्निःसारणं ॥ विधारणमात्राप्रमाणेनैव प्रमाणस्योसौ गतिविबेदः ॥ स
 एव ह्यभ्यां प्रकाराभ्यां बाह्यस्यांतरा हरणेन हरितस्य वा तत्रैव निरोधेन ॥ तदेवं रेचकः परकङ्कनकने
 देन त्रिविधः प्राणायामश्चित्तस्थितिमेकाग्रतानिबध्नाति ॥ सर्वा सामिन्द्रियवृत्तीनां प्राणप्रवृत्तिर्बर्
 कत्वात्मनः ॥ प्राणयोश्च स्वव्यापारे परस्परमेकयोगक्षेमत्वात् ॥ जीयमानः प्राणः समस्तेंद्रियवृत्तिरो
 धक्षरेण चित्तस्यैकाग्रतायां प्रभवति ॥ समस्तदोषशुद्धकारित्वं चास्मागमेश्रूयते दोषकृताश्च सर्वा
 विज्ञेयवर्तयः ॥ अतो दोषनिरहरणद्वारेण प्यस्यैकाग्रतायां सामर्थ्या ॥ इदानीं उपायांतरदर्शनो
 पक्षेपेण संप्रज्ञातस्य समाधेः ॥ सर्वरंगं करोति ॥ विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना स्थितिनिबन्धनी ॥

८

मनस इति वाक्यशेषः ॥ विषयागंधरसस्पर्शरूपरासः ॥ ते विद्यन्ते फलत्वेन यस्यासा विषयवति प्रवृत्तिर्मनस
 : स्वेत्येकं रोतितथा हि नासाग्रे चित्तधारयतो दिव्यगंधसंविद्रूपजायते ॥ तादृशो च जिह्वाग्रे चित्तधारयतो
 रससंविद्रूपः ॥ तालुनिरूपसंविद्रूपः ॥ जिह्वाग्रं स्पृशसंविद्रूपः ॥ जिह्वाग्रं स्पृशसंविद्रूपः ॥ तदेवं तत्तदिन्द्रियद्वारे
 ण तस्मिन् तस्मिन् दिव्ये विषये जायमाना संचिद्धितस्यैकाग्रताया हेतुर्भवति ॥ अस्तियोगस्य फलमिति द्यो
 गिनः समाश्वासोत्पादनात् ॥ एवं विधमेवोपायांतरमाह विशोकावाज्योतिष्मती प्रवृत्तिचित्तस्य स्थितिनिबं
 धनातिवाक्यशेषः ॥ ज्योतिः शब्देन सात्त्विकप्रकाश उच्यते संप्रज्ञातो नानातिशयवांश्च विद्यन्ते यस्यासा
 ज्योतिष्मती प्रवृत्तिर्विशोकादिगतं सुखरूपतत्वात्सावता तद्दोषकोरजः परिणामरूपो यस्य सा विशो
 कावेतसः स्थितिनिबन्धनी ॥ अयमर्थः ॥ कृत्ययसंप्रुटमध्ये प्रज्ञांतकलो लक्ष्मीरोदधिप्रख्यं चित्तसत्त्वं
 नावयतः ॥ प्रज्ञालोकात्सर्ववृत्तिपरिहृत्येवेतसः स्वेत्यर्थमुत्पद्यते ॥ उपायांतरप्रदर्शनद्वारेण संप्रज्ञा
 तस्य समाधेर्विषयं दर्शयति ॥ वीतरागविषयं वा चित्तं मनसः स्थितिनिबन्धनं नवतीति शेषः ॥ वीतरा
 गः परित्यक्तविषयानिलापः ॥ तस्य यच्चित्तं परिहृतं केशंतदा लंबनीकृतं चेतसः स्थितिहेतुर्भवति
 एवं विधमेवोपायांतरमाह स्वप्ननिद्राज्ञानालंबनं वा ॥ प्रत्यस्तमितबाह्येंद्रियवृत्तेर्मनोमात्रेणैव यत्नो

लघुमार्गवत्तिन्नः सूक्ष्मोर्थः प्रतिनातियस्यासासविचारदेशकालधर्मादिरहितो धर्ममात्रतया सूक्ष्मोः प्र
तिनातियस्यासानिर्विचाराः ॥ अस्याएव सूक्ष्मविषयायाः किंपर्यंतः ॥ सूक्ष्मो विषय इत्याह ॥ सूक्ष्मवि
षयत्वं वा त्रिगपर्यवसानं ॥ सविचारनिर्विचारयोः समापत्तौ च सूक्ष्मविषयत्वमुक्तं तदलिंगपर्यवसा
नं ॥ न क्वचिद्विधीयते न वा किंचिद्विधिगतिगमयतीति ॥ अलिंगप्रधानं तत्पर्यंतं सूक्ष्मविषयत्वं ॥ तथा हि गु
णानां परिणामे च त्वारिपर्वणि विशिष्टलिंगमविशिष्टलिंगं लिंगमात्रमलिंगं वेती विशिष्टलिंगं नूतानि
अविशिष्टलिंगं तन्मात्रे द्रियाणि लिंगमात्रं बुद्धिरलिंगं प्रधानमिति ॥ नातः परं सूक्ष्ममस्तीत्युक्तं न व
ति ॥ एतासां समापत्तीनां प्रकृते योजनमाह ता एव स बीजः समाधिः ॥ ता एवोक्तलक्षणः समापत्तयः
॥ सह बीजेनालंबनेन सह वर्तते इति स बीजः संप्रज्ञातः समाधिरित्युच्यते ॥ सर्वासां सालंबनत्वात् ॥
अथेतरासां समापत्तीनां निर्विचारफलः त्वानिर्विचारायां फलमाह ॥ निर्विचारवैशारद्ये अध्यात्मधसा
दः ॥ निर्विचारत्वं व्याख्यातं ॥ वैशारद्ये नेर्मल्यं सवितर्कस्थूलविषयामपेक्ष्य निर्वितर्कायाः प्राधान्यं ततोपि
सूक्ष्मविषयायाः सविचारायास्ततोपि निर्विकल्पकस्याया निर्विचारायास्तस्यास्तु निर्विचारायाः ॥ प्रकृष्टा
न्यासवशाद् वैशारद्ये नेर्मल्ये सत्यध्यात्मधसादः समुपजायते चित्तं कैशवासनारहितं स्थिरप्रवाहयोग्यं
भवति ॥ एतदेव चित्तस्य वैशारद्यं यत्स्थितौ दार्ढ्यं तस्मिन् सति किंच न वतीत्याह ॥ कृतं नरा तत्र प्रज्ञा ॥ कृतं स

२०

त्यं विप्रर्क्षिकदाविदपिन विपर्ययेण बाध्यते साकृतं प्रराप्रज्ञा ॥ तस्मिन् सति न वतीत्यर्थः ॥ तस्माच्च प्रज्ञा लो
कात् सर्वं यथावत्प्रयत्नयोगी प्रकृष्टयोगं प्राप्नोति ॥ अस्याः प्रज्ञांतराहै लक्षणमाह ॥ श्रौतानुमानायां सा मा
न्यविषयाः विशेषार्थत्वात् ॥ श्रौतमागमज्ञाने ॥ अनुमानमुक्तं लक्षणं ॥ तान्मां प्रजायते या प्रज्ञा सामान्यवि
षया ॥ न हि शश्लिंगयोरिंद्रियवद्विशेषप्रतिपत्तौ सामर्थ्यं ॥ इयं धुनर्निर्विचारवैशारद्यमुपेता प्रज्ञा ॥ ता
न्यां विलक्षणं विशेषविषयत्वादस्यां प्रज्ञायां सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टानामपि विशेषः ॥ स्फुटे नैव रूपेण
न भसते ॥ अतस्तस्यामेव योगिनापरः प्रयत्नः कर्त्तव्य इत्युपदिष्टं न वति ॥ अस्याः प्रज्ञायाः फलमाह
तज्जः संस्कारो न्यसंस्कारप्रतिबधीतया प्रज्ञया जनितो यः संस्कारः सो न्यान्नुत्पत्त्या न जान्नु समाधिजांश्च
संस्कारान् प्रतिबध्नाति ॥ स्वकार्यकरणज्ञमान् करोतीत्यर्थः ॥ यतस्तत्त्वरूपतया जनिताः संस्कारा
न्वाधितं शक्नुवन्ति ॥ अतस्मा मेव प्रज्ञामन्यसे दित्युक्तं न वति ॥ एवं संप्रज्ञातं समाधिमभिधाया संप्रज्ञातं
वक्तुमाह ॥ तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधानि बीजः समाधिः ॥ तस्य संप्रज्ञातस्य निरोधे प्रतिलये सति सर्वा
सां चित्तवृत्तीनां स्वकारणेषु विलयाद्याया संस्कारमात्रात् ॥ इति रुदेति तस्यां तस्यां नेति नेति केवलं पदं
दाहना निबीजः समाधिराविर्भवति ॥ यस्मिन् सति पुरुषः स्वरूपनिष्ठः शून्ने न वति ॥ तत्राधिकृत्य योग
स्य लक्षणं चित्तवृत्तिनिरोधपदानां व्याख्यानमन्यासवैराग्यलक्षणं ॥ तस्योपायद्वयस्य स्वरूपं नेदं वानि

विलंबका रत लक्ष्म प्रज्ञा प्रज्ञान
रसंस्कारान्

धावसंप्रज्ञातासंप्रज्ञातत्रेदेनयोगस्यमुख्यामुख्यत्रेदमुक्तायोगाभ्यासप्रदर्शनमर्चकानुविस्तरेणोपायानूप
 दर्श्यमुगमोपायप्रदर्शनपरतयेश्वरस्यस्वरूपप्रमाणप्रनाववाचकोपासनाक्रमतत्फलानिनिर्णयवि
 दोपांस्तत्सहस्रवश्रुतःस्वादीनविस्तरेणवतत्प्रतिषेधोपायानेकतत्वाभ्यासमैत्रादीनप्राणाभ्यामादीनां
 संप्रज्ञातासंप्रज्ञातमर्चरंगभूतविषयवृत्तीप्रवृत्तिरित्यादीनाख्यायोपसंहारद्वारेणवसमापत्तीःसल
 क्षणाःफलसहिताःस्वस्वविषयसहिताश्चोक्तासंप्रज्ञातासंप्रज्ञातयोस्यसंहारमभिधायसर्वाजमर्च
 कोनिर्बजिःसमाधिरतिहितइतिव्याकृतोयोगपादः॥इतिश्रीमहाशक्तिधिराजजोजराजदेवविरचि
 ताभाषतंतलोयोगशास्त्रसंज्ञाप्रथमःपादः॥१॥ ॥तेनेडःप्राप्योगर्हि सिद्धयेवेनदर्शिताः
 उपायाःसजगन्नाथस्यहोस्तुप्रार्थितामये॥२॥तदेवंप्रथमेपादेसमाहितचित्तस्यसोपायंयोगमभिधाय
 यद्युत्थितचित्तस्यापिकथमुपायाभ्यासमर्चकोयोगःसात्त्विकमुपयातीतितत्साधनानुष्ठानधृतिपादनाथ
 क्रियायोगमाह॥तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः॥तपःशास्त्रांतरोपदिष्टं कृत्वा प्रापणदिष्टा
 ध्यायः॥प्रणवमर्चकाणांमंत्राणांजपः॥इश्वरप्रणिधानंसर्वकर्मणांतस्मिन्परमगुरोफलनिरपेक्षतयास
 मर्पणंएतानि क्रियायोगइत्युच्यते॥सकिमर्थइत्यत आह॥समाधिनावनार्थकेशतनूकरणार्थश्च॥केश
 वक्ष्यमाणःतेषांतनूकरणं॥स्वकार्यकरणप्रतिबंधःसमाधिस्तुलनास्तस्यनाधनाचेतसिधुनःधुननि

वेदान्तसोर्धःप्रयोजनयस्यसतश्रोक्तः॥एतदुक्तंभवति॥एतेतपःप्रवृत्तयोऽन्यस्यमानाश्चित्तगतानवेद्यादी
 नृक्केशान्शिथिलीकृर्वतःसमाधेरुपकारकतांनजंते॥तस्मात्प्रथमतःक्रियायोगावधानपरेणयोगिनां
 प्रवितप्रमित्युपदिष्टं॥केशतनूकरणार्थमित्युक्तंतत्रकेकेशादित्याह॥अविद्याःस्मितारागक्षेषानिनिवेशा
 : केशाः केशाश्चविद्यादयोवक्ष्यमाणलक्षणः॥यंचतेबाधनालक्षणंपरितापमुपजनयंतः॥केशाश्चा
 वाचानवंतितेहिचेतसिधुवर्त्तमानाःसंसारलक्षणंगुणपरिणामंइदमिति॥सत्यपिसर्वेषांउत्पेक्षेकेशान्वे
 मूलभूतत्वादविद्यायाःप्राधान्यंप्रतिपादयिमाह॥अविद्याहेत्रमुत्तरेषांप्रसुप्ततनुविबिन्नोदाराणां॥
 अविद्यामोहा॥अनात्मन्यांनिमानइतिवचः॥साक्षेत्रंप्रसवभूमिरितरेषामस्मितादीनांप्रत्येकंप्रसुप्ता
 दिनेदेनचतुर्विधानांअतोयत्राविद्याविपर्ययज्ञानरूपाशिथिलीभवतितत्रकेशानांनोद्भवोदयपतेवि
 पर्ययज्ञानसत्त्वावेवतेषामुद्भवदर्शनात्॥स्थितमेवमूलत्वमविद्यायाःप्रसुप्ततनुविबिन्नोदाराणामिति
 तत्रयेकेशाश्चित्तभूमौस्थिताःप्रबोधकानावेस्वकार्यनारनंतेतेप्रसुप्ताइत्युच्यंते॥यथाबालवस्थायां
 बालस्यहिवासनारूपेणस्थिताअपिकेशाःप्रबोधसहकार्यनावेनव्यजंते॥तनवोयेस्वस्वप्रतिपक्षजा
 वनयाशिथिलीकृतकार्यसंपादनशक्तयोवासनावशेषतयाचेतस्यवस्थितः॥प्रवृत्तांसामग्रीमंतरे
 एनस्वकार्यमारब्धुश्चमाः॥यथाभ्यासवतोयोगिनःतेविबिन्नाः॥येनकेनविद्वलवताकेशोनाभिन्न

तत्राक्तयस्तिष्ठति॥ अथाद्वेषावस्थायां रागाः॥ रागावस्थायां द्वेषः॥ न ह्यनयोः परस्परविरुद्धयोर्व्युत्पत्तयोरनवो
 स्ति॥ उदाराः ये प्राप्तासहकारि सन्निधयः॥ स्वस्य कार्यमत्रिनिवर्त्तयन्ति यथा सर्वदेवयोगपरिपञ्चिनोऽयु
 स्यान् दशायां॥ एषां प्रत्येकं चतुर्विधानामपि मूलतत्त्वेन स्थिताः पविद्याः अन्वयित्वेन प्रतीयते न हि क
 विदयि केशानां विपर्यासान्वयनिरपेक्षाणां स्वरूपमुपलभ्यते तस्यां वमिथ्याभूतायां सम्पत्तौ न निव
 र्त्तितायां दग्धबीजकल्याणामेषां न क्वचित्परो होस्तीति॥ अविद्यानिमित्तत्वविद्यात्वयश्चैषा निश्चीयते॥ अतः
 सर्वेष्वविद्याव्यपदेशनाजः सर्वेषां च केशानां चित्तविशेषकारित्वात् योगिनां प्रथममेव तदुत्तरे देयत्नः
 कर्त्तव्य इति अविद्याया लक्षणमाह॥ अनित्याश्च विदुः स्वानात्मसु नित्यश्च विमुखात्मरत्नातिरविद्या अत
 स्मिंस्तदिति प्रतिनामोऽविद्येत्यविद्यायाः सामान्यलक्षणं॥ तस्या एव त्रैदश्यातिपादनं॥ अनित्ये धरादौ नित्य
 त्वानिमानो विद्येत्युच्यते॥ एवमश्विष्यकायादिष्वश्वित्वानिमानः॥ उः स्वेषु च विषयेषु सुखत्वा निमा
 नः॥ अनात्मनि शरीरेऽप्यात्मता निमानः॥ एतेनाद्युपेय एव त्रैमोऽनर्थे वाच्यं त्रैमो व्याख्यातः॥ अस्मिनां
 लक्षणं त्रैमोऽहं॥ दृग्दर्शनशक्त्यारेकात्मत्वे वास्मिता॥ दृक्शक्तिः पुरुषः॥ दर्शनशक्तिरजस्तमोऽस्य
 नतिरुतः सात्त्विकपरिणामोतः कारणरूपः॥ तद्योर्गोप्योक्तत्वेन जडाजगद्वेनात्पंतत्रिरूपयोरे

१२

कतानिमानोऽस्मिनेत्युक्तेः॥ यथा प्रकृतिर्वस्तुतः कर्त्तव्यं नोक्तत्वरहितापि कर्त्तव्यं नोक्तत्वरहितमित्यत्रिमन्यते॥
 सोऽयमस्मिताख्यो विपर्यासः केशः रागस्य लक्षणमाह॥ सुखानुशाखी रागः॥ सुखमनुशोतइति सुखानु
 शाखी॥ सुखस्य सुखानुस्मृतिर्भवकः सुखसाधनेषु दृष्टान्तरूपयोगो रागसंज्ञः केशः॥ द्वेषस्य लक्षणमा
 ह॥ उः स्वानुशाखी द्वेषः॥ उः स्वमुक्तलक्षणं॥ तदत्रिस्तस्य तदनुस्मृतिर्भवकं तत्साधनेषु॥ अत्रिस्तस्य तो
 हेयतिंदासं द्वेषलक्षणः केशः॥ अत्रिनिवेशमाह॥ स्वरसबाहिर्विदुषोपितन्त्रसंबंधो त्रिनिवेशोऽर्च्यजन्मा
 नुत्तमरणः॥ स्वानुत्तववासनाबलादयस्य रूपमुपजायमानः॥ शरीरविषयादिनिर्ममविद्योगोमा
 न्दित्यन्वहमनुष्यबन्धरूपः॥ सर्वस्यैवाकर्म्मैव रूपयन्ति निमित्तं विना प्रवर्त्तमानो त्रिनिवेशाख्यः केशः
 तदेवं व्युत्पन्नस्य केशात्मकत्वादेकाग्रतायासेन प्रथमं केशाः परिहर्त्तव्याः॥ नन्वाज्ञातानां तेषां परिह
 रः शक्यकर्तुमिति तन्नायतेषां मुद्देशो द्वे त्रिनिवेशां लक्षणं वा त्रिधा यस्मिन् लक्षणं त्रैदश्यानां तेषां
 प्रहाणोपायविभागमाहतिप्रतिप्रशवहेयाः सूक्ष्माः॥ तिसूक्ष्माः केशाः॥ ये वासनारूपेण स्थिताः न हति
 रूपं परिणाममारुतं तेषां सवेन प्रतिलोमपरिणामे न हेयाः सूक्ष्माः स्वकारणास्मितायां कृतार्थस
 वासनं चित्तं यदा प्रविष्टं न हति तदा कृतस्तेषां निर्मूलानां संभवः सूक्ष्मानां हानोपायमाह॥ ध्यानहेयास्त

हतयः। तेषां केशानामारब्धकार्याणां याः सुखदः स्वमोहात्मिकाश्च त्रयस्माध्यानेनैव चित्तैकाग्रता लक्षणं
 न देयाः हातमादित्यर्थः चित्तपरिकर्मान्मासमात्रेणैव स्थूलत्वात्तासां तितृप्तिर्न वति। यथा शास्त्रादौ घनः
 मूलो मलः प्रक्षालनगत्रेणैव निवर्तते यस्मिन् तत्र स ह्यमः ससत्तैस्तेरुपाये रूपापनप्रवृत्तिरेव निवर्तते
 यि त्रैवाक्यते। एवं केशानां तत्त्वमनिधाय कर्माश्रयस्यानिधावुमाह। केशमूलः कर्माश्रयो दृष्टादृष्टजन्म
 वेदनियः। कर्माश्रय इत्यनेन तत्त्वस्वरूपमनिहितं यतः वासनारूपाण्येव कर्माणि केशमूल इत्यनेन
 कर्मणां श्रुत्या श्रुत्यानां केशा एव निमित्तं दृष्टादृष्टजन्मवेदनिय इत्यनेन फलमुक्तं। अस्मिन्नेव जन्मन्यत्तु
 नवतियो दृष्टजन्मवेदनीयः। जन्मांतरा तु नवनीयो दृष्टजन्मवेदनीयः। तथा हि। कानि पुण्यानि देवतारा
 धनादीतीतीव संवेगेन कृतानी हेव जन्मनि फलं जात्याद्युर्गे गलक्षणं प्रयच्छति। यथानदीस्वरस्य नगवन्म
 हेश्वराराधनबलादि हेव जन्मनि जात्यादयो विशिष्टाः प्रादुर्भूताः। एवमन्येषां विश्वामित्रादिनां तपः प्रना
 वज्जात्याद्युषी। केषां विज्ञातिरेव तथा तीव्रसंवेगेन उष्ट्रकर्मकृतानां तद्युषादीनां जात्यंतरादिपरिण
 मः उर्वश्याश्च कार्तिकेयवने लक्ष्मणरूपतया। एवं अस्तसमस्त रूपत्वेन यथायोग्यो ज्योः। इदानीं कर्मा
 श्रयस्वप्ने दनिर्न फलमाह। सति मूले तद्विपाकी जात्याद्युर्गे गः। मूलमुक्तलक्षणः केशाः तेष्वननिर्द

२३

तेष्वसत्सु कर्मणां केशा लक्षणरूपाणां विपाकः फलं जात्याद्युर्गे गनवति। जातिर्मनुष्यत्वादिः। आद्युषि
 रकालं कायसंबन्धः। प्रोगाविषयाः। इन्द्रियाणि सुखसंविद्धा। कर्मकरणभावसाधनमुत्पत्त्या नोगशब्दस्य
 । इदमत्र तात्पर्यं विनष्टमावनादिकालसंविताः। कर्मवासनायथायथापाकमुपयांति तथातथागुणप्र
 धानभावेन स्थिता जात्याद्युर्गे गलक्षणं स्वकार्यमारभन्ते उक्तानां कर्मफलत्वेन जात्यादीनां स्वकारणक
 र्मानुसारेण कार्यत्वकर्तृत्वमाह। तैजसादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात्। ज्ञादः सुखा ज्ञादपरि
 तापो फलं येषां ते तथोक्ताः। पुण्यं कुशलं कर्म। तद्विपरीतमपुण्यं। तेषु पुण्यापुण्ये कारणे येषां तेषां भाव
 स्तस्मात्। एतदुक्तं नवति। पुण्यकर्मा रब्ध जात्याद्युर्गे गलक्षणं ज्ञादफलाः। अपुण्यकर्मा रब्ध्याः परितापफला
 :। एतत्तत्राणीमात्रापेक्षया द्वैविध्यं। योगिनस्तु सर्वदः स्वमित्याह। परिणामतापसंस्कारदः स्वर्गुणादृ
 त्तिर्विरोधाच्च उः स्वमेव विवेकिनः। परिणामवेदनीयमेवेत्यर्थः। हातकेशादिविवेकस्य परिदृश्यमानं
 सकलमेव प्रोगासाधनं सविधान्नवत्तुः स्वमेव। प्रतिकूलवेदनीयमेवेत्यर्थः। यस्मादत्यन्ताजिजातो यो
 गी उः स्वलेशेनाप्युद्भिजते। यः आक्षिपात्रघर्णतंडुस्पर्शमात्रेणैव महती पीडा मनुजवतिनेतरदंगं त
 थाविवेकी स्वल्पदः स्वातुबंधेनापि विरज्यते। कथमित्याह। परिणामतापसंस्कारदः स्व

विषयाणामुपपत्त्यमानानां यथा यथा गङ्गा निवृद्धे स्तदप्राप्तिरुक्तस्यः स्वस्यापरिहार्यतयाः स्वोत्तरसा-
 धनत्वाच्चास्तेवः स्वरूपतेति परिणामः स्वत्वं। उपपत्त्यमानेषु सुखसाधनेषु तत्प्रतिपक्षिणं प्रतिहे-
 षस्य सर्वदेवावस्थितत्वात् सुखानुभवकालेऽपि तापः स्वः परिहरमिति तापः स्वता संस्कारः स्व-
 त्वं स्वाभिमतानभिमतविषयसंनिधाने सुखसंविदः स्वसंविद्यौ पजायमाना तथा विधमेव स्वज्ञे-
 संस्कारमारभते संस्काराश्च पुनः तथा विधसंविदनुभव इत्यपरिमितसंस्कारोत्पत्तिद्वारेण संसारानु-
 वेदात्सर्वस्यैवः स्वत्वं। गुणवृत्तिविरोधाच्चेति। गुणानां सत्त्वरजस्तमसां व्यावृत्तयः सुखः स्वमोह-
 पापरस्परमभिजात्याभिजावकत्वेन विरुधा जायते तासां सर्वत्रैवः स्वानुवेधाः स्वत्वं। एतत्तु कंठ-
 वति। एकांतिकीमात्प्रतिकींचः स्वनिवृत्तिमिदं तो विवेकिन उक्तस्य कारणचञ्चल्यं यावत्सर्ववि-
 विषयाः स्वरूपतया प्रतिनां तितस्मात्सर्वकर्मविपाकोः स्वरूप एवेत्युक्तं नवति। तदेव मुक्तस्य के-
 शकर्मशायविपाकशत्रोरविद्याप्रभवत्वादविद्यायाश्च मिथ्याज्ञानरूपतया सम्यक्ज्ञानोत्पत्त्या
 त्वात् सम्यक्ज्ञानस्य च स्तस्य धनहेयोपादेयावधारणरूपत्वान्नदनिधानायाहा हेयः स्वमनागतो भूत-
 स्य व्यतिक्रान्तत्वादनुभूयमानस्य त्यक्तुमशक्यत्वात् नागतमेव संसारः स्वहातमपि त्युक्तमिति हेय

१४

हेतुमाह। दृष्टुं त्रयोसंयोगो हेयहेतुः दृष्टा विद्युः पुरुषः। दृष्टं बुद्धितत्वं तयोर्विवेकरव्यातिर्ध्वको यो सो सं-
 योगो हेतुः। नोपलोकत्वेन सन्निधानं सहेयस्यः स्वस्य गुणपरिणामस्य संसारस्य हेतुः कारणं तन्निवृ-
 त्तासंसारनिवृत्तिर्नवतीत्यर्थः। दृष्टुं त्रयोः संयोग इत्युक्तं तत्र दृष्टस्वरूपं प्रयोजनं कार्यं वाह। प्रकाशक्रि-
 या स्थितिशीलं नृतेन्द्रियात्मकं नोपायवर्गार्थं दृष्टं। प्रकाशः सत्त्वस्पर्धर्मः क्रिया प्रवृत्तिरूपारजसः। स्थितिर्नि-
 यमरूपा तप्तः ताः प्रकाशक्रियास्थितयः। शीलं स्वाभाविकं रूपं यस्य तत्तथा विधमिति रूपमप्यनिर्दिष्टं नृते-
 द्रियात्मकमिति प्रूतानि स्थूलसूक्ष्मभेदेन दृष्टिमादीनि गंधतन्मात्रादीनि चाद्विद्याणि बुद्धीद्वयकर्मैन्द्रियांतः-
 करणभेदेन त्रिविधानि उच्यते तत्राह्यग्रहणरूपमात्मा स्वरूपा निन्नः परिणामो यस्य तत्तथा विधमित्यनेन
 कार्यमस्योक्तं नोः कश्चित्तत्त्वज्ञः। अपवर्गो विवेकरव्यातिर्ध्वको संसारनिवृत्तिः। तौ नोपायवर्गवर्धः
 प्रयोजनं यस्य तत्तथा विधं दृष्टमित्यर्थः। तस्य वदृष्टस्य नानावस्थारूपपरिणामात्मकस्य हेयत्वेन ज्ञानत्वा-
 दवस्थाः कथमिदमाह। विशेषाविशेषलिङ्गमात्राणि गुणानां पर्वण्यवस्थाविशेषाश्च
 त्वारो ज्ञातव्या इत्युच्यते नवति तत्र विशेषमाह नृतेन्द्रियाणि। अविशेषास्तन्मात्रांतः करणे लिङ्गमात्रं बुद्धिः
 अलिङ्गमव्यक्तमित्युक्तं सर्वत्र गुणस्वरूपस्याव्यक्तस्यान्वयित्वेन प्रत्यभिज्ञानादवश्यं ज्ञातव्यत्वेन योगकाले च त्वा-
 रियर्वाणि निर्दिष्टानि एव हेयत्वेन दृष्टस्य प्रथमं ज्ञातव्यत्वादवस्थासहितं व्याख्यायोपादेयं दृष्टारं व्याकर्तुमाह॥

दृष्टदृशिमात्रः श्रुष्टेऽपि प्रत्ययानुपश्यः। दृष्टादुरुषो दृशिमात्रश्चेतनामात्रः। मात्रग्रहणं धर्मि निरासार्थं केचिद्वेतनामात्म-
नो धर्ममिच्छन्ति स्रष्टेऽपि परिणामित्वाद्यत्रावेन स्वप्रविष्टेऽपि प्रत्ययानुपश्यः प्रत्ययाः विषयोपरक्रान्तिज्ञानानिता
न्यतु अयमवधानेन प्रतिसंक्रमाद्यत्रावेन यद्वति। एतदुक्तं नवति। जातविषयोपरागाद्यामेव बुद्धौ सन्निधानमात्रे
णैव प्ररुषस्य दृष्टत्वमिति। स एव नोक्तेत्याह। तद्वर्णवद्वयस्यात्मा। दृष्टस्यात्मा प्रागुक्तलक्षणस्य अत्रात्मायत्त्व-
रूपं सतदर्शः। तस्य प्ररुषस्या नोक्तत्वं संपादनं नाम स्वार्थपरिहारेण प्रयोजनं। न हि प्रधानं प्रवर्तमानमात्मनः
किं वित्याद्योजनं मदयेत्यप्रवर्तते किं प्ररुषस्य नो गं संपादयामीति। अद्येवं प्ररुषस्य नो गं संपादनमेव प्रयो-
जनं तदानीं संपादिते तस्मिन् प्रयोजनं विरत व्यापारं स्यात्। तस्मिन् अपरिणामशून्येष्ठत्वात् सर्वदृष्टारो बंध-
रहिता सुस्ततश्च संसारो वेददृष्ट्या शंकाहृता र्थप्रतिनष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात्। अद्यपि विवेकस्या-
तिपर्यंत नो गं संपादनात्कमपि कृतार्थं प्ररुषं प्रतितनष्टं विरत व्यापारं तथापि सर्वप्ररुषसाधारणत्वात्।
न्यानुप्रत्यनष्ट व्यापारमवतिष्ठते। अतः प्रधानस्य सकलनोक्तसाधारणत्वान्न कदाचनापि विनाशः। एक-
स्य प्ररुषो वा सर्वेषां मुक्तिप्रसंगं प्ररुषं नवति। दृष्टदृष्टारो व्याख्याय संयोगं व्याख्यातमाह। स्वस्वामिना कृतोः
स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः। कार्यद्वारेण स्यात्तद्वत्तं करोति। स्वत्राक्तिः। दृष्टस्य स्वभावः। स्वामिना कृतोः
स्वरूपं। तयोर्द्वयोरपि संवेद्य संवेदकं त्वेन व्यवस्थितयोर्वास्वरूपोपलब्धिः। तस्याः कारणयः संयोगः सं-

२५

वसदृज नोपनोक्तभावस्वरूपान्तात्। न हीतयोर्नित्ययोर्वापकयोश्च स्वरूपादतिरिक्तः। कश्चि।
संयोगोऽस्ति। अदेव नोपस्य नोपत्वं नोक्तं नोक्तत्वं अनादिसिद्धं स एव संयोगः। तस्यापि कारणमाह। त-
स्य हेतुरविद्या। अथर्वविपर्ययात्। तस्मात्तद्विद्यायाः स्वरूपविरुद्धेन संयुक्तत्वेन नो नूलायां यो यमनावसतस्मिन्सतितकार्यस्य सं-
योगस्याप्यनावसतत्वं नित्युच्यते। अयमर्थेनैतत्समूर्तं प्रत्यक्षं परित्यागो युज्यते। किंतु जातायां विवे-
कनिमित्तः संयोगः। स्वयमेव निवर्तता। इति तस्य हानं यदेव संयोगस्य हानं तदेव नित्यं केवलस्यापि प्ररुषस्य
केवल्यं अपदिश्यते। तदेव संयोगस्य स्वरूपं कारणं कार्यवानिहितं। अथ हानोपायकथनद्वारेणोपादेया-
कारणमाह। विवेकस्यातिरविज्ञवा नोपायः। अन्येषु एण अन्यः प्ररुष इत्येवं विधस्य विवेकस्य स्वा-
तिः प्ररुषोऽस्ति। हानस्य दृष्ट्यपरित्यागस्योपायः कारणं। कीदृशी अविज्ञवा। न विद्यते विज्ञवो विवेकं दोतरां
तरां बुद्ध्या न रूपोयस्यासा विज्ञवा। इदमत्र तात्पर्यं। प्रतिपक्षं नावनाबलादविद्याप्रविलये विनिवृत्तज्ञाद-
व्यकर्तृत्वात् निमानाया रजस्तमो मालान निवृत्ताया बुद्धेरंतर्मुखायाः। आविज्ञाया संक्रांतिः सा विवेकस्या-
तिरित्युच्यते। तस्यां सततप्रवृत्ताया दृष्ट्यस्याहिकारनिवृत्तेर्नवत्येव केवल्यं उत्पन्न विवेकस्यातिः। प्ररुष-

दृष्टदृशिमात्रः श्रुष्टोपि प्रत्ययानुपश्यः। दृष्टाधुरूपो दृशिमात्रश्चेतनामात्रः। मात्रग्रहणं धर्मि निरासार्थं केचिद्वेतनामात्म
नो धर्ममिबंति स्रष्टोपि परिणामित्वाद्यत्रावेन स्वप्रविष्टोपि प्रत्ययानुपश्यः प्रसूयाः विषयोपरक्ता निज्ञानानिता
न्यनुप्रत्ययवधानेन प्रति संक्रमाद्यत्रावेन यश्चति। एतत्कृतं नवति। जातविषयोपेरागाया मेव बुद्धौ सन्निधानमात्रे
णैव प्रसूयस्य दृष्टत्वमिति। स एव नोक्तत्वाद्। तद्वर्णवदृश्यस्यात्मा। दृश्यस्यात्मा प्राप्नुक्तलक्षणस्य यथात्मा यत्स्व
रूपं स तदर्थः। तस्य प्रसूयस्या नोक्तत्वं संपादनं नाम स्वार्थपरिहारेण प्रयोजनं। न हि प्रधानं प्रवर्तमानमात्मनः
किं वित्ता योजनं मदयेत्यप्रवर्तते किं बुद्धस्य नो गं संपादयामीति। यद्येवं प्रसूयस्य नो गं संपादनमेव प्रयो
जनं तदानि संपादिते तस्मिन्तन्निःप्रयोजनं विरतया पारं स्यात्। तस्मिन् अपरिणामस्येष्टत्वात् सर्वदृष्टारो बंध
रहिता सुस्ततश्च संसारो वेदइत्याशं क्वाह कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात्। यद्यपि विवेकस्या
तिपथं तन्नो गं संपादनात्कमपि कृतार्थं प्रसूयं प्रति नष्टं विरतया पारं तथापि सर्वप्रसूयसाधारणत्वाद्।
न्याप्रत्ययनष्टया पारमवतिष्ठते। अतः प्रधानस्य सकलनोक्तसाधारणत्वान्न कदाचनापि विनाशः। एक
स्य मुक्तौ वा सर्वेषां मुक्तिश्च संग्रहस्तु कृतं नवति दृश्यदृष्टारो व्याख्याय संयोगं व्याख्यातुमाह। स्वस्वामिनाक्त्योः
स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः। कार्यद्वारेण स्पलक्ष्णं करोति। स्वशक्तिः। दृश्यस्य स्वभावः। स्वामिशक्तिर्दृष्टः
स्वरूपः। तयोश्चोपरिसंवेद्यसंवेदकत्वेन व्यवस्थितयो र्यस्वरूपोपलब्धिः। तस्याः कारणयः संयोगः सं

२५

वसहज नोप्यनोक्तभावस्वरूपान्नायः। न हीतयोर्नित्ययो र्मापकयो र्श्वस्वरूपादतिरिक्तः। कश्चि।
संयोगोस्ति। यदेव नोप्यस्य नोप्यत्वं नोक्तश्च नोक्तत्वं अनादिसिद्धं स एव संयोगः। तस्याधिकारणमाह। त
स्य हेतु रविद्याया र्वं विपर्यासा त्विकामोहरूपं। अविद्या व्याख्याता सा तस्य विवेकरव्यातिरूपस्य संयोग
स्य कारणं। हेतुं हान क्रिया कर्मोच्यते किं पुनस्तद्धानमित्याह। तदत्रावा संयोगात्तावो हानं तद्वदोः के
वल्यं। तस्या अविद्यायाः स्वरूपविरुद्धेन संमपकत्तानेनो न्नूलितायां योयमभावस्तस्मिन्सतितत्कार्यस्य सं
योगस्याप्यभावस्तद्धानमित्युच्यते। अयमर्थेने तस्य मूर्त्तद्वयवत्परित्यागो युज्यते। किंतु जातायां विवे
कनिमित्तः संयोगः। स्वयमेव निवर्तता इति तस्य हानं यदेव संयोगस्य हानं तदेव नित्यं केवलस्यापि प्रसूयस्य
केवल्यं अपदिश्यते। तदेव संयोगस्य स्वरूपं कारणं कार्यं वा निहितं। अथ हानोपाय कथं नद्वारेणोपादेया
कारणमाह। विवेकरव्यातिरविज्ञवा नोपायः। अन्येषु एण अन्यः प्रसूय इत्येवं विधस्य विवेकस्य व्या
तिः प्रसूयस्य हानस्य दृश्यपरित्यागस्योपायः कारणं। कीदृशी अविज्ञवा नविद्यते विज्ञवो विवेकं दोतरां
तरां बुद्धानरूपोयस्या सा विज्ञवा। इदमत्र तात्पर्यं। प्रतिपक्षभावना बलादविद्याप्रविलये विनिवृत्तज्ञाद
त्वं कर्तृत्वा जिमानाया रजस्तमो मातान निवृत्ताया बुद्धेरंतर्मुखायाः। आविज्ञाया संक्रांतिः सा विवेकस्या
तिरित्युच्यते। तस्यां संततप्रवृत्ताया दृश्यस्याहिकारनिवृत्तेर्न वत्येव केवल्यं उत्पन्न विवेकस्यातेः। प्रसूय

ह

स्यादृशीप्रज्ञानवतीतां कथं विवेकख्यातेरेवस्वरूपमाह॥ तस्य सप्तधाधातुमौ प्रज्ञा॥ तस्योत्पन्नविवेक य
 सौ न स्य ज्ञानव्यविवेकरूपाप्रज्ञाप्रान्नमौ सकल सात्त्विकनसमाधिपयंते सप्तधकारा नयंति तत्र कार्यवि
 मुक्तिरूपाः प्रकाराः॥ ज्ञातं मया ज्ञेयं न ज्ञातं किंचिदस्ति हीणमेकेशानमेकिंचित्तेतममस्ति॥ अधिगतं
 मया ज्ञातं प्राप्ता मया विवेकख्यातिरिति प्रत्त्यांतरपरिहारेण तस्यामवच्छाया मीदृशेव प्रज्ञा जायते॥ इदृशी
 प्रज्ञा कार्यविषयं निर्मूलं ज्ञानं कार्यविमुक्तिरित्युच्यते॥ चित्तविमुक्तिस्ति॥ वरितार्थमेबुद्धिः गुणः कृता
 धिकाराः गिरिशिखरनिपतिताश्च वृथावाणः न पुनः न पुनः स्थितिया स्यंति॥ स्वकारेण प्रलयानि मुखानां
 मोहानिधानमुत्तकारणा नावानिः प्रयोजनत्वाच्चा मीषां कृतः प्ररोहः सात्मीयतश्च मे स माधिः॥ तस्मीन्स
 तिस्वरूपप्रतिष्ठोहमिति॥ इदृशी निप्रकारा वित्तमुक्तिः॥ तदेव मीदृशं सप्तविधं तत्र मिप्रज्ञाया मुयजा
 तायां प्ररुषः॥ कृशाल इत्युच्यते॥ विवेकख्यातिः संयोगात्तावदेव रित्युक्तं तस्यास्तुत्यतौ किं निमित्तमित्याह॥
 योगांगानुष्ठानादशुद्धिस्तयज्ञानदीप्रीराविवेकख्यातेः॥ ॥ योगांगानिवक्ष्यमाणानितेषामनुष्ठानाद्वा
 नमर्वकादस्यासादाविवेकख्यातेरशुद्धिस्तये चित्तसत्त्वस्य प्रकाशावरणलक्षणकेशरूपाशुद्धिस्तये चानदी
 निस्तारतम्येन सात्त्विकः परिणामो विवेकख्यातिपयंतेः सतस्याः ख्यातेर्देव रित्यर्थः॥ योगांगानुष्ठानादशु
 धिस्तय इत्युक्तं कानि पुनस्तानि योगांगानीति तेषामुद्देशमाह॥ यन्नियमासनप्राणायामपत्याहारधार

ता
 १६

णा ध्यान समाधयोष्टावंगानि॥ इह कानि विस्म माधेः॥ साज्ञा उपकारकत्वेनांतराण्यंगानियथा ध्यानादीनिकानि
 चित्यतिपक्षरूत हिंसादिवितर्कौ नूतनदारेण समाधेरुपकुर्वंति॥ यथायमनियमादयः॥ तत्रासनादि
 नामुत्तरोत्तरमुपकारकत्वं यथासनजयेषाणायामस्यैव एवमुत्तरत्रापियोज्यं क्रमेणैषां स्वरूपमाह॥ अ
 हिंसा सत्यासेयब्रह्मचर्यापरिग्रहायमाः॥ तत्र प्राणवियोगप्रयोजनव्यापारो हिंसासावसर्वानर्थहेतुः॥ त
 दजावो हिंसा हिंसायाः सर्वकालमेव परिहार्यत्वात्प्रथमतः प्रावरूपाया अहिंसाया निर्देशः॥ स संवाञ्ज
 नस्यो र्यथर्थत्वं॥ स्तेयं परस्वापरुरणं तदज्ञावोस्तेयं॥ ब्रह्मचर्यमुपस्था संयमः॥ अपरिग्रहो जोगसाधना
 नाम स्वीकरणं त एते हिंसादयः पंचयमशब्दाः॥ योगांगत्वेन निर्दिष्टाः एषां विषयमाह॥ एते जातिदे
 शकालसमायानावबिन्ना सार्वभौमामहाकर्ता॥ जातिर्ब्रह्मणत्वादिः देशस्तीर्थादिः कालः चतुर्दश्यादिः
 सम्यो ब्रह्मण प्रयोजनादेः एतैश्च उन्निर्नवबिन्नाः सर्वोक्ता अहिंसादयो यमाः॥ सर्वासु क्षिप्तादिषु चित्तप्र
 मिश्रणवाः॥ महाव्रतमित्युच्यते॥ तद्यथा ब्रह्मणं न हि निष्पामीतीर्थं कंचन न ह निष्पामि चतुर्दश्यां न ह निष्पामि
 देवब्रह्मणा अर्थव्यतिरेकेण न ह निष्पामीति एवं चतुर्विधा वत्तेदमतिरेकेण कंचिद्विचिक्कदा चिक्कस्मिंश्चि
 दप्यर्थे न ह निष्पामित्यनवबिन्नाः॥ एवं सत्यादिषु यथायोग्यं योज्यं इत्थमनियति कृताः॥ समान्येनैव प्रवृत्ताः
 महाव्रतनित्युच्यते न पुनः परकियास्त्वादिधारणं नियमानाह॥ शौचसंतोषतपः स्वाध्यायेश्वरपणिधाना

निनियमाः शोचंस्त्रिविधं तोषः उच्छिः शोषः शोषः शोषः बर्हमान्यंतरं वा। वाह्यं मृजुलादिभिः कायादिहातनं। अं
तरं मेवादिभिश्चित्तमलानां प्रज्ञातनं संतोषः उच्छिः शोषः प्रागेव कृतव्याख्यानां। एते शोवाद्यो नियमाः श
ष्टधा व्याः कथं तेषां योगागत्वमित्यत आह। वितर्कवाधने प्रतिपक्षनावनं। वितर्कतद्वितीति वितर्कः योगध
तिपंथि नो हिंसादयः तेषां प्रतिपक्षनावने सति यदि बाधनवतितदा योगः सुकरो नवतीति नवत्येव मयि
यमनियमानां योगागत्वं। इदानीं वितर्काणां स्वरूपं जेदं प्रकारं कारणं फलं च क्रमेण ह। वितर्का हिंसादयः +
कृतकारिता लुमोदिता लोभक्रोधमोहमूर्खतामृडमध्यामात्राः। स्वाज्ञानावत फला इति प्रतिपक्षनावनं।
एते सर्वे हिंसादयः प्रथमं त्रिधा नियंतो। कृतकारिता लुमोदनं जेदेन तत्र स्वयं निष्पादिता कृताः। कुरुका
र्त्तितप्रयोजकव्यापारेण समुत्पादिताः कारिताः अन्येन क्रियमाणाः साधीत्यंगीकृता अनुमोदिताः। एतच्च
त्रैविध्यं परस्परव्यामोहनिवारणायोच्यते। अन्यथा मंदमतिरेव मन्येत न मया स्वयं हिंसा कृतेति नास्ति भेदो
ष इति। एषां कारणप्रतिपादनायाह। लोभक्रोधमोहमूर्खता इति पञ्च। लोभः प्रथमो निर्दिष्टः। अथापि स
र्वकेशानां मोहस्यानात्मनि आत्मानिमानः लक्षणस्य निदानत्वात् तस्मिन् न तिस्रपरविनागपूर्वकत्वे लोभ
क्रोधादीनामुज्जवात्तमूलत्वमवसेयं। मोहमूर्खता सर्वा दोषजातिरित्यर्थः। लोभः शृङ्गा क्रोधः कृत्यादस्य
विवेकोन्मूलकः प्रज्वलनात्मकश्चित्तधर्मः। अत्येकं कृतादिनेदेन त्रिः। प्रकारा अपि हिंसादयो मोहादिका

१७

रणकत्वेन त्रिधा नियंतो। तेषां मेव पुरुषा मेव धुरैस्वस्त्वेनेदेन त्रैविध्यमाह। मृडयध्याधिमात्राः। मृदवो मंदाः
नतीवाः। नापि मंदमध्याधिमात्रास्तीवा। इति नवनेदा। इच्छं त्रैविध्ये सप्तविंशतिर्नवन्ति। मृदादीनामपि
प्रत्येकं मृडमध्याधिमात्रनेदत्रैविध्यं संभवति। तद्यथा योग्यं योग्यं तद्यथा मृडमृडतीव्र इति। एषां फलमा
ह। उः स्वाज्ञानानंतफलाः उः स्वप्रतिस्नततयावनासा। मानो राजसश्चित्तधर्मः। अज्ञानं मिथ्याज्ञानं संशयवि
पर्ययस्य। ते उः स्वाज्ञाने नंतमपरिच्छिन्नफलं येषां ते। तथोक्ताः इच्छं तेषां स्वरूपकारणादिनेदेन ज्ञानानां
प्रतिपक्षीभावनाया योगीनापरिहारः कर्तव्य इत्युपविष्टं भवति। एषामभ्यासात्त्यकर्षमाणत्वात्तानुनिष्पादित्य
ः सिद्धयो यथा यथं संभवति तथैव क्रमेण प्रतिपादयिष्यमह। तसंनिधौ वैरत्यागः। तस्या हिंसाभावयतः सं
निधौ सहजविरोधिनामप्यहिनकुलादीना वैरत्यागो निर्ममरतयावस्त्वनंभवति। हिंसारता हिंसात्वं परित्य
जंतीत्यर्थः सत्यानासवतः किं नवतित्याह। क्रियाफलाश्रयत्वं। क्रियमाणहिंक्रियायागादिकाः फलं स्व
र्गादिकंप्रयवन्ति। तस्यैव सत्यानासवतो योगिनः तस्यासत्प्रसूष्यते यथा अरुतायामपि क्रियायां योगीफ
लमाप्नोति। तच्च वनाद्यस्य कस्यचिद्विक्रियामकुर्वतोपि क्रियाफलं नवतीत्यर्थः। अतस्ते व्याप्यासवतः फलमा
ह। अस्ते यप्रतिष्ठायो सर्वसर्वरत्नोपस्थानं। अस्ते यं यदा अप्रसतियोगी तदा तस्य प्रकाशं निरनिताय
स्यापि सर्वतोदिकानिरत्नाभ्युपतिष्ठति। ब्रह्मचर्याभ्यासस्याफलमाह। ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठावीर्यलालः। अः

किल ब्रह्मचर्यं त्रयस्य तित्तस्य तत्त्व कर्षा निरतिशयं वीर्यं सामर्थ्यं आविर्भवति वा वीर्यं निरोधो हि ब्रह्मच
 र्यं तत्स्य प्रकर्षा बरीरेन्द्रियमनसु विर्मे प्रकर्षमागच्छति ॥ अपरिग्रहा न्यासस्य फलमाह ॥ अपरिग्रहस्त्वेत्येज
 न्मकथं तासंबोधः ॥ कथं नावः ॥ अकथ्यता जन्मना ॥ कथं ता जन्म कथं ता तस्याः संबोधः सम्यक्ज्ञानं ॥ जन्मा
 तरे को ह मासं कीदृशः ॥ किं कार्यं कारीति जिज्ञासायां सर्वमेव सम्प्राप्तातीत्यर्थः ॥ न केवलं योगसाधनपरि
 ग्रह एव परिग्रहः ॥ व्यावृत्तात्मनः शरिरपरिग्रहोऽपि परिग्रहः ॥ योगसाधनत्वाच्चरितस्य तस्मिन्सातिरागानुबो
 धाच्च हिर्मुखायां मेव प्रवृत्तौ न तात्त्विकज्ञानप्रादुर्भावः यदा ह्युनः शरिरादिपरिग्रहे नैरपेक्षेण माध्मस्त्वमवलं
 बन्ते तदा मध्मस्थिराणादित्या ॥ गं सम्यक्ज्ञानं हेतुर्न वत्येवमर्वापरजन्म संबोधः ॥ उक्ता यमानां सिद्धयो धनि
 यमाना माह ॥ शौचांश्चांगुगुप्ताय रैरसंमर्गः ॥ यः शौचं नावयति तस्य चो गेष विकारणस्वरूपपूर्वो लो
 चेनाक्षरेण गुणुप्ताय रैरसंमर्गः ॥ अष्टा विरयं कायो नात्राग्रहः ॥ कर्तव्य इत्यमुने चेहेतुना परैरन्यैश्च का
 यवज्जिरसंमर्गः संसर्गाभावः संसर्गपरिर्विर्जनमित्यर्थः ॥ यः किल स्वीयमेव कायं जगुः स ते तत्तदवद्यद्वानिम्भ
 कथं परकीये स्यात् ॥ अतः कायेः संसर्गमनुभवति ॥ शौचस्यैव फलमांतरमाह ॥ सत्त्वशुद्धी सौमनस्यै कायेन्द्रियज
 यात्मदर्शनयोग्यत्वा निवृत्तवतीति वाक्यत्रोषः स्वबन्धकात्रासुरवाद्यात्मकं तस्य छद्मः ॥ रजस्तमो म्यासमजिन
 वः ॥ सौमनस्यैवेदाननुभवे न मानसीधीति ॥ एकाग्रतानीयतेन्द्रियविषये चेतसः स्वेत्येन्द्रियजयो विषय

१७

प्राप्सुरवानामिन्द्रियाणां स्वात्मन्यवस्थानं ॥ अतमदर्शने विवेकस्यातिरूपे त्विन्नस्य योग्यत्वं समर्थत्वं शौचा न्यास
 वत एते सत्त्वशुद्धादयः ॥ क्रमेण प्रादुर्भवति तथा हि ॥ सत्त्वशुद्धेः सौमनस्यादिन्द्रियजयः इन्द्रियजया द्वात्मदर्
 शनयोग्यतेति संतोषाज्ञास्य फलमाह ॥ संतोषादनुत्तमः सुखलाभः ॥ संतोषप्रकर्षेण योगिनस्तथावि
 धधर्मांतरं सुखमाविर्भवति ॥ यस्य बाह्यविषयसुखं शान्तो नापिन समा ॥ तयमफलमाह ॥ कार्येन्द्रियसि
 छिरश्चुद्धितया तपसः ॥ तपः समन्यस्य मानं चेतसः केशादिलक्षणाश्चुद्धितयद्वारेण कार्येन्द्रियाणां सि
 छिमुत्कर्षमादधाति ॥ अयमर्थः ॥ त्वां प्रायणादिना विनलेन शक्तयः ॥ तत्तत्तयादिन्द्रियाणां सूक्ष्मव्यवहितवि
 प्रकृष्टदर्शनादिशास्येमाविर्भवति ॥ कामस्य यथेष्टमणुत्वमहत्वादीनि ॥ स्वाध्यायस्य फलमाह ॥ स्वाध्या
 यादिष्टदेववैतासंप्रयोगः ॥ अनिप्रेतमंत्रजपादिनक्षत्राण्येवाध्यायप्रकृष्यमाणे योगिन इष्टयाऽनिप्रेतया
 देवयसंप्रयोगोऽभवति ॥ सातदेवताप्रवृत्तीभवतीत्यर्थः ॥ इष्टरप्रणिधानस्य फलमाह ॥ समाधिसिद्धिरीत्य
 रप्रणिधानात् ॥ इष्टरयोऽयं प्रकृतिविशेषस्तस्मात्समाधेरुक्तलक्षणाया विनिविनवतित्यस्मात्सगवानीश्व
 रः प्रसनः ॥ सन्तरायरूपान् क्लेशानपकृत्य समाधिमुद्बोधयति ॥ यमनिग्रमानुत्कसनमाह ॥ स्थिरसुखमास
 नं ॥ आस्यतेऽनेनेत्यासनं पश्चासनदंडासंस्वस्तिकासनादि ॥ तद्यदा स्थिरं निष्कंपं सुखं अनुदेजनीयं भवति
 तदतद्योगांगतां भजते ॥ तस्यैव स्थिरसुखत्वापत्यर्थं उपायमाह ॥ प्रयत्नं श्रेष्ठित्यानंत्यसमायत्तियां ॥

तदासनप्रयत्नशैथिल्येनानन्त्यसमापत्त्यावच्छिन्नं सुखं भवतीति संबंधः॥ यदायदासनं तदासनापत्ति
 बध्नीति शब्दां करोति तदाप्रयत्नशैथिल्येष्वङ्गेषु नैवासनं निष्पद्यते॥ यदाश्वाकाशादिगते आनन्दे वेत
 सः समापत्तिः क्रीयते॥ अंवरध्यानैः न तादात्म्यया पश्यते तदाहंकाराभावात् आसनं उः खजनकं भवति॥ अस्मि
 आसनजये सति समाध्यांतरायत्नान्न प्रचनवं सगमे जयत्वा दयः॥ तस्यैवानुनिष्ठादिफलमाह॥ ततो हं
 न निघातः॥ तस्मिन्नासनजये सति हं देः शीतोष्णद्वन्द्व्यादिनिर्योगिना निहन्त्य तदर्थं आसनजयानं
 तरं प्राणायाममाह॥ तस्मिन्सतिश्वासप्रश्वासयोगेति विच्छेदः प्राणायामः॥ आसन्नेत्यसंनिमित्तक प्रा
 णायाम उत्तरेण योगांगविशेषः बुद्धेयौ भवति॥ वीटशः श्वासप्रश्वासयोगेति विच्छेदलक्षणः श्वाशप्रश्वा
 सोक्ततल्लक्षणौ॥ तयोस्त्रिधारेण विनक्षेपे पूरणद्वारेण बाह्याभ्यं तरेष्वस्वानेषु गतेः प्रवाहस्य विच्छेदो द्वारेण
 प्राणायाम उच्यते॥ तस्यैव सुखाकांशमायस्वरूपं कथयति॥ सत्त्वाद्याभ्यं तरसं प्रवृत्तिर्देहाकालसंख्यानि
 परिदृष्टो दीर्घसुक्ष्मः॥ बाह्यरुतिः स्वासोरेवकः॥ अनन्तवृत्तिः सः प्रकः॥ अतस्तं भवतिः कुनकः॥
 तस्मिन् जलमिव कुंभे निश्चरन्तया अकृताप्यत्तद्वृत्तिः कुंभः॥ विविधोऽयं प्राणायामो देशेन कालेन संख्यया चो
 पलक्षितो दीर्घसुक्ष्मसंज्ञो भवति देशेनोपलक्षितो यथा नानासाक्षाद्वशांतादैः॥ कालेनोपलक्षितो यथा षड्विं
 शत्मात्रादिप्रमाणः संज्ञेनोपलक्षितो यथा॥ इयं तो वारान्कृत एतावद्भिः श्वासप्रश्वासेः प्रथम उद्धातो
 भवति इत्येतत्तदज्ञानाय संख्याग्रहणमुपात्य उद्धातो नास्ति मूलाग्रे रित्येवायोः शिस्म निहन्तं॥ वीटप्राण

२८

यामाननिधाय कुतश्च मन्त्रिधा उमाह॥ बाह्यं यतरं विषयाक्षेपी च उर्थः॥ प्राणस्य बाह्यो विषयो द्वा दशांतादि
 :॥ अंतरो विषयो हृदयनात्रिक्कादिः तोक्षो विषयो आक्षिप्य पर्वलोचयस्तं जरूपो गतिविच्छेदः स च उ
 र्थः प्राणायामः॥ इति यस्मात्कुंभकारमादयमस्य विशेषः सवाह्याभ्यं तरे विषयावपर्वो लोभे वसह
 सात्तपोपलनिपतितज्जलन्यायेन युगपत्संभयत्पानिष्पद्यते॥ अस्पृष्टविषयश्च यावत्तद्विषयवत्
 रब्धोतिरोधः॥ अयमपि सर्ववद्देशकालसंख्या निरूपयलक्षितो दृष्टव्यः चतुर्विधस्याप्यस्य फलमाह॥ ततः शी
 यते प्रकारचिरं॥ ततस्तस्मात्प्राणायामात्प्रकाशास्पृष्टसत्त्वगतस्य यदा वरं क्लेशरूपं तत्तद्दीय
 ते विनश्यति तर्था॥ फलांतरमाह॥ धारणमुच्यते गतामनसः॥ धारणः वक्तव्यमात्रलक्षणः तासु प्राणाय
 मेः॥ शीणदोषमनोयत्र यत्र धार्यते तत्र तत्र स्थिरं भवति॥ न विज्ञेयं जज्ञते प्रत्याहारस्य लक्षणमाह॥ स्वस्व
 विषया समवेपथो विनस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः इन्द्रियाणि स्वविषयेभ्यः प्रतीक्षमाक्षियते
 स्मिन्निति प्रत्याहारः सवकथं निष्पद्यत इत्याह॥ चक्षुरादीनामिन्द्रियाणाम् स्वविषयोरुपादिस्ते न संप्रयो
 गतस्ते न प्रीमुनेन वर्तनंतदनाक्त्तदा निपुणं परित्यज्य स्वरूपमात्रेऽस्तानं॥ तस्मिन्सति चित्तस्य स्वरूपमात्रा
 नुकारिणिन्द्रियाणि भवन्ति यतश्चित्तमनुवर्तमाना निर्वर्तन्ति॥ तिषांतस्वरूपानुकारप्रत्याहार उक्तः फल
 माह॥ ततपरमावस्यतेन्द्रियाणी॥ अयमप्यमाने हि प्रत्याहारे तथा वरपात्यायास्तानिन्द्रियाणी संपद्यन्ते॥ यथा

चक्षुराजनिवमभ्रमक्षिप्तः सर्वकिं द्रियाणि
 प्रतिपद्यते अतः श्चित्तनिरोधेनातिप्रसहता नि

चोत्तरस्यां नमो संयमः कार्यन ह्यसावात्माऽहंताधरं नमिस्तत्तरस्यां नमो संयमः कुर्वीतः॥ फलनाम्नवति॥
 साधनपादे योगांगान्यवुष्टावुदिस्यं चानां लक्षणं विधाय त्रयाणां कथनं कृतमित्याशंक्याह॥ त्रयमंतरंगं
 र्वेभ्यः॥ सर्वेभ्यो यमादिभ्यो योगांगेभ्यः पारंपर्येण समाधेरुपकारकेभ्यो ध्यानारणादियोगांगत्रयं संप्रज्ञात
 स्प समाधेरंतरंगपूर्येण समाधेरुपकारकत्वात् तस्यापि समाध्यांतरंगपक्षे व्यावहिरंगत्वमाह॥ तदपि
 बहिरंगं निर्विजस्य॥ निर्विजस्य निराख्यं न स्य ह्यन्यत्रावनापरपर्यायस्य समाधेरंतरंगपक्षे व्यावहिरंगत्वमाह॥ तदपि
 रंगं पारंपर्येण उपकारकत्वात्॥ इदानीं योगांगसिद्धिराख्यातुं कामः संयमस्य विषयपरिच्छिन्नं कर्तुं क्रमो
 ण परिणामत्रयमाह॥ बुद्धानिरोधसंस्कारयोरत्रिजवप्राडर्जवो निरोधश्च विज्ञानयो निरोधपरिणाम
 :॥ बुद्धानिरोधमूढविज्ञानसंस्कारमित्रयः॥ निरोधः प्रकृत्यसत्त्वस्यांगितया चेतसः परिणामतायां बुद्धानि
 निरोधात्मा योजनितौ संस्कारौ तयो र्यथाक्रममत्रिजवप्राडर्जवो यदा नवतः॥ अत्रिजवो न्यस्ततया का
 र्यस्य कारणेभ्यो सामर्थ्येनानवस्थानां प्राडर्जवो वर्तमानेऽधुनि अत्रिजवोरूपतया वस्थानं तदा निरोध
 धुने चित्तस्योत्पत्तिरिति वाच्यं यो यः संनिरोधपरिणाम इत्युच्यते॥ अयमर्थः॥ यदा बुद्धानिरोधसंस्काररूपो ध
 र्मश्चिरो नृत्तौ नवतिनिरोधसंस्काररूपश्चाविर्भवति धर्मिरूपतया च चित्तमुत्पन्नयान् चित्तवस्थितं प्र
 तीयते तदा संनिरोधपरिणामशब्देन व्यवस्थितं बलत्वाद्गुणवृत्तस्य॥ यद्यपि चेतसो निश्चलत्वं नास्ति तथा
 प्येवं नृत्तपरिमाणं स्वेयमुच्यते॥ अस्यैव फलमाह॥ तस्य प्रशान्तवाहिनाह संस्कारान् तस्य चेतस्य उक्तानि

२१

रोधसंस्काराः॥ प्रशान्तवाहिता नवति॥ परिहृतविज्ञेयतया सदृशप्रवाहपरिणामि चित्तं नवतीति तर्कः॥ निरो
 धपरिणाममत्रिधायस्य माधिपरिणाममाह॥ सर्वार्थत्वे कायतया ज्ञेयो दयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः॥
 सर्वार्थतावत्तान्ना नार्थग्रहणं चित्तस्य विज्ञेयो धर्मः॥ एकस्मिन्नालंबने सदृश्यपरिणामिता एकाग्रत्वं त
 दपि चित्तस्य धर्मः॥ तयो र्यथाक्रमं ज्ञेयो दयौ सर्वार्थता लक्षणस्य ज्ञेयो त्वंतमत्रिजव एकाग्रता लक्षणस्य
 धर्मस्य प्राडर्जवो निर्विजस्यो द्विकसत्त्वस्यान्यद्विजतया वस्थानं समाधिपरिणाम इत्युच्यते सर्वस्मात्प
 रिणामादस्यायं विशेषः॥ तत्र संस्कारलक्षणयो र्धर्मयोरत्रिजवप्राडर्जवो र्वस्य बुद्धानिरोधसंस्कारस्य न्यात्रा
 वः॥ उत्तरस्य निरोधसंस्कारस्योद्भवो न निवृत्तत्वेना वस्थानमिदं बुद्ध्यो दयाविति॥ सर्वार्थतारूपस्य विज्ञेय
 स्मात्पंतसि संस्कारादनुत्पन्निरतीतोऽधुनि प्रवेशः ज्ञेयः॥ एकाग्रता लक्षणस्य धर्मस्योद्भवो वर्तमानेऽधुनि प्रकट
 त्वं॥ तृतीयमेकाग्रता परिणाममाह॥ शान्तोदितोऽप्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रता परिणामः॥ समाहितस्यैव
 चित्तस्यैकः प्रकटविशेषः॥ शान्तोतीति तमध्यानं प्रविष्टः॥ प्रपरस्मृदितो वर्तमानेऽधुनि स्फुरितः॥ द्वावपि
 समाहितचित्तत्वेन बुद्ध्यावेकरूपत्वात् लंबनेन सदृशो प्रत्ययावुत्पन्नयान् अपि समाहितस्यैव चित्तस्यान्यद्वि
 जत्वेना वस्थानं स एकाग्रता परिणाम इत्युच्यते॥ चित्तपरिणामोक्तं रूपमन्यत्रातिदिशन्नाह॥ एतेन नृत्ते द्विजे
 बुद्धर्मलक्षणा वस्त्रा परिणामा आख्याताः॥ एतेन नृत्तविधोक्तेन चित्तपरिणामेन नृत्तेषु स्मृत्युत्पत्तेषु इन्द्रियेषु

स्यो

बुधिकर्मलक्षणं चेदेनावस्थितेषु धर्मलक्षणकृष्णं चेदेन त्रिविधः परिणामो आख्यातोऽवगंतव्यः ॥ अवस्थित
 स्पधर्मिणः सर्वधर्मनिर्गुणैर्धर्मोतरापत्तिपरिणामः ॥ यथा मृद्वक्षणास्पधर्मिणः ॥ पिंडरूपधर्मपरित्यागेन घं
 टरूपधर्मोत्पत्तिः कारो धर्मपरिणाम इत्युच्यते ॥ लक्षणपरिणामो यथा ॥ तस्यैव घटस्यानागताधपरित्यागेन
 वर्तमानाधस्वीकारः ॥ तत्परीत्यागेन वातीताधपरिग्रहः ॥ अवस्थितपरिणामो यथा ॥ तस्यैव घटस्य प्रथमद्वि
 तीयोः सदृशयोः क्षणयोरन्वयित्वेन ॥ यतश्च गुणवृत्तिर्नापरिणाममाणा क्षणमप्यास्ते ॥ अनुकोयं धर्मो
 त्याशंक्यधर्मिणो लक्षणमाह ॥ शोतोदिताव्यपदेशधर्मो नुयाती धर्मो ॥ शोता येन तत्स्वस्वभावापाराः ॥ अती
 ते धर्मप्रविष्टाः ॥ उदिताः ॥ ये अनागतमभ्यासपरित्यज्य स्वभावापारं कुर्वन्ति ॥ अव्यपदेशपाये शक्तिरूपेण ॥
 स्थिताव्यपदेशेन शक्यं ते ॥ तिषायथास्वसर्वात्मकमित्येवमाद्यो नियतकार्यकारणरूपयोग्यतया ॥ व
 त्तिनाशक्तिरेवेह धर्मशब्देनाभिधीयते तं त्रिविधमपि धर्मो नुपतत्यनुवर्तते ॥ अन्वयित्वेन स्वीकरोति स
 शोतोदिताव्यपदेशधर्मो नुयाती धर्म इत्युच्यते ॥ यथा सुवर्णरूपवकरूपधर्मपरित्यागेन स्वस्तिकरूपधर्मोतरप
 रिग्रहे सुवर्णरूपनद्यानुवर्तमानं तेषु धर्मेषु कथं चिद्विज्ञेयधर्मिरूपतया सामान्यात्मना धर्मरूपतया वि
 शेषात्मना स्थितमनुपायित्वेनावनासने ॥ एवमपि धर्मिणः कथमनेके परिणामा इत्याशं कामपनेनोभयं

२२

क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः ॥ धर्मिणामुक्तलक्षणानां यः क्रमस्तस्य व्यतिरुद्धाणामनुत्वं परिदृश्यमानं प
 रिणामस्योक्तलक्षणस्यान्यत्वेनानाविधतेऽलिंगं ज्ञापकं नवति ॥ अथ मर्थः ॥ सोयं नियतक्रमो मृद्वर्णात्
 मृद्विडः ततः कपस्तानितेऽप्यथ घट इत्येवं रूपः परिदृश्यमानः परिणामस्यान्यत्वमावेदयति ॥ तस्मिन्नेव
 धर्मिण्योक्तलक्षणपरिणामस्यावस्थापरिणामस्य क्रमः सोप्यनेनैव नान्येन परिणामान्यत्वेन गमको व
 गतव्यः ॥ सर्वे एव नानाविधते नैव क्रमेण प्रवृत्तिरुद्धाणपरिणाममानादृश्यंते ॥ अतः सिद्धं क्रमान्यत्वात् परि
 णामान्यत्वं ॥ सर्वेषां च विज्ञादीनां परिणाममानानां केचिद्धर्माः प्रत्यक्षेणैवोपलभ्यन्ते ॥ यथा सुखादयः संख्या
 नादयश्च ॥ केचिच्चैकांतानुमानगम्याः यथा धर्मसंस्कारशक्तिप्रभृतयः ॥ धर्मिणश्च त्तिना त्तिनरूपतया
 सर्वानुगमः ॥ इदानीं मुक्तस्य संयमस्य विषयप्रदर्शनद्वारेण सिद्धीः प्रतिपादयिषुमाह ॥ परिणामत्रयसं
 यमादतीतानागतज्ञानं ॥ धर्मलक्षणवस्थानं त्रिदेन तत्परिणामत्रयमुक्तं तत्र संजमानं तस्मिन् विषये सर्वो
 क्रमस्य संयमस्य कारणदतीतानागतज्ञानं योगिनः समाधिर्नवति ॥ इदमत्र तात्पर्यं ॥ अस्मिन् धर्मिणि अ
 यं धर्मः ॥ इदं लक्षणमिदं वस्थावानागतादधनः समेतवर्तमाने अध्वनिस्वभावापरं विधातुं न मध्यान् प्रविश
 तीत्येवं परिहृतविज्ञेयया यदा संयमं व्यं करोति तदा यत्किंचिदतिक्रान्तमनुत्पन्नं वा तत्सर्वं योगी जानाति
 यतश्चित्तस्य शुद्धसत्त्वप्रकाशरूपत्वात् सर्वार्थग्रहणसामर्थ्यमविद्यादिनिर्विज्ञेयैरजस्रं परिहृत्यते ॥ यदा च

तैल्लैरुपायविज्ञेयापरिज्ञितं तत्तदा निवृत्तमलस्येवादर्शस्य सर्वार्थग्रहणसामर्थ्यमेकाग्रताबलादाविर्भवति
 सीधंतरमाह॥ शार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासासंकरस्तत्त्वविभागसंयमाश्च सर्वभूतस्तज्ज्ञानं॥ शार्थो
 त्रेद्विचयप्रज्ञो नित्यतक्रमवर्णात्मानियते कार्यप्रतिपत्त्यवबिन्नु॥ यदिवाक्रमरहितः स्फोटोन्माशास्त्रं संस्कृत
 तबुद्धिगार्ह्य॥ उभयथापिपदरूपोवाक्पुरुषश्चतयोरेकार्थप्रतिपत्तौ सामर्थ्यात्॥ अर्थो जातिगुणक्रीयादिः
 प्रत्ययो ज्ञानविषयाकाराबुद्धिदृतिः॥ एषां शार्थज्ञानानां व्यवहारइत्यरेतराध्यासाद्विज्ञानाभयिबुद्धेरूपता
 संपादनासंकीर्णत्वं॥ तथाहि गामानयेत्युक्ते कश्चिन्नो लक्षणमर्थगोत्वजात्यवबिन्नसाक्षादिमृत्पिंडरूपं श
 र्वं च तदा च कं ज्ञानं च तद्ग्राहकमनेदेनैवाभवस्यति॥ नत्वस्य गोसद्वैवावाकोयंगोसद्वैवावाकोयंगोरिदं
 ग्राह्यकं ज्ञानं इति नेदेन भवहरति॥ तथाहि॥ कोयमर्थः कोयंसद्वैः किमिदं ज्ञानं मिति दृष्टः सर्वत्रैकरूपमे
 वेत्तरं वदति गोरिति॥ संयमेकरूपतां न प्रतिपद्यते कथमेकमुत्तरं प्रत्यवति॥ एतस्मिंस्त्वित्येवोयं धृतिना
 गः॥ इदं शब्दस्य तत्त्वयदा च कत्वं नाम प्रदमर्थस्य यदा च कत्वं इदं ज्ञानस्य यत्पकाशकत्वमिति प्रतिभागं विधा
 यतस्मिन्नु विनागेयः संयमकरोति तस्य सर्वेषां ज्ञानानां मृगयश्च पक्षी सरीसृपादीनां यज्जतं यः॥ शब्दस्तत्र
 ज्ञानमुत्पद्यते॥ अनेनाप्रिप्रायेणैतेनायं शब्दः समुच्चरितइति सर्वज्ञानाति॥ सिध्यंतरमाह॥ संस्कारसाक्षा
 त्कारात्स्वजातीज्ञानं॥ द्विविधाश्चिन्नस्य वासनारूपाः संस्काराः केचिन्मतिमात्रोत्पादनफलाः केचिन्जात्यासु

२२

र्जो गलक्षणविपाकहेतवः॥ यथाधर्माधर्माख्याताः॥ तेषु संस्कारेषु यदा संयमं करोति॥ एवं मया सोर्योश्च
 भूतइति एवं मया साक्षित्यातिष्ठादितेति सर्ववृत्तसर्वमनुसंदधानो जावनयैवावबोधकमंतरेणोद्भुदं सं
 स्कारः सर्वमतीतं स्मरति॥ कमेण साक्षात्कृतं तेषु बुद्धेषु संस्कारेषु सर्वजन्मा तु भूता च जात्यादिनृष्यज्ञे
 एष्यति॥ सिध्यंतरमाह॥ प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानं॥ प्रत्ययस्य परचित्तस्य केन चिन्मुरवरागादिना किंनेन
 गृहीतस्य यदा संयमं करोति तदा परकीयस्य चित्तस्य ज्ञानमुत्पद्यते सरास्य चित्तं वीतरागं चेति परचित्त
 गतानपि धर्मा नृजानातित्यर्थः॥ अस्यैव परचित्तज्ञानस्य विशेषमाह॥ न तस्मात्खं बनेतस्या विषयीभूत
 त्वात्॥ तस्यापि चित्तं तस्यालंबनं सत्क्रीयालंबनेन संहितं न शक्यते ज्ञातुमा लंबनस्य केन चित्॥ लिङ्गना
 विषयीभूतत्वात्॥ लिङ्गाचित्तमात्रं परस्यावगतं न उनील विषयमस्य चित्तं पीत विषयमिति वा॥ यच्च न गृही
 तं तत्र संयमस्य कर्तृमशक्यत्वात्॥ न भवति परचित्तस्यो विषयतत्र ज्ञानं तस्मात्परकीयं चित्तं ना लंबन
 संहितं प्रत्यते तस्या लंबनस्या गृहितत्वात्॥ चित्तधर्माश्च न गृह्यंत एवायदा बुकि मनेनालंबितमिति प्रणिधा
 नं करोति॥ तदा तसंयमात् तद्विषयमिति विज्ञानमुत्पद्यत एव सिध्यंतरमाह॥ कायरूपसंयमात् तत्र
 ग्राह्यशक्तिस्तच्चैः प्रकाशाशंभोगैर्तर्हनिं॥ कायः शरिरतस्य रूपं वक्षुर्ग्रहो गुणः॥ तस्मीनस्य स्मि
 काये रूपमिति संयमात् तस्य रूपस्य वक्षुर्ग्रहो॥ त्वरूपाया शक्तिस्तस्या संज्ञेनावना वशात्प्रतिबं

॥

धेवद्वयः प्रकाशासंयोगे चक्षुषः प्रकाशः सत्त्वधर्मस्तस्मात्संयोगे तस्मात्तद्व्यापाराभावयोगिनो तर्ह
 न न वति। न केन विदसौ ह्यपतेत्यर्थः। एतेन सश्चाद्यतर्हानमुक्तं॥ एतेनैव रूपाद्यंतर्हानोपायप्रदर्श
 नेन शब्दादिनां श्रोत्रेन्द्रियप्राद्याणामंतर्हानमुक्तं वेदितव्यं सिध्यंतरमाह॥ सोपक्रमेनिरूपक्रमंचक
 र्मसंयमादपरांतज्ञानमरिष्टेभ्योवा॥ अथुर्विपाके यत्पूर्वज्ञतंकर्मतत्तद्विप्रकारं सोपक्रमंच॥ तत्र सो
 पक्रमं यत्फलजननायोपक्रमेण कार्यकारणानिमुखेन सूचयतेत्ययोक्तं॥ घटेशोपसारितमाह्वस्व
 शीघ्रमेव क्षुब्धते॥ उक्तस्य विपरितंरूपक्रमं यथा तदेवाहवासः॥ संवर्तितमनुष्णुदेशो विरेण शो
 षमेति तस्मिन् द्विविधे कर्मणि यः संयमं करोति किं कर्म शीघ्रविपाकं किंचिरविपाकमिती एवं विधाह
 र्वादिपरांतज्ञानमस्योत्पद्यते॥ अयरांतः शरीरवियोगः तस्मिन् ज्ञानममुष्णुदेशो मम शरीरवियोगो
 न विस्मयीति निसंशयं जानाति अरिष्टेभ्योवा॥ अरिष्टानि त्रिविधानि॥ अध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविका
 नेदेना तत्राध्यात्मिकानि पिहितकर्णकौश्लस्य वाच्योर्ध्वं नष्टाणि तिष्ठत्येवमादीनि अधिभौतिका नि अक
 स्माद्विहृतं पुरुषदर्शनादीनि॥ अकारं एव ह्युमशक्यस्वर्गादिपदार्थदर्शनादिनितेभ्यः शरीरवियोग
 कालं यौनाति॥ यद्यप्ययोगीनामपरिष्टेभ्यः प्रायेण ज्ञानमुत्पद्यतथापि ते धांसामान्याकारेण तत्संशय
 रूपां योगिनां पुनर्नियतकालदेशतया प्रतस्तदवद्यानिवरिपरिकर्मनिष्पदं नृताः सिद्धीः प्रतिपादयि

२४

उमाह॥ मैत्र्याशुबलानि। मैत्रीकरणमुदितोपेक्षासुयो॥ विहितसंयमः तस्य बलानि मैत्र्यदीनां संबंधी
 नि प्राडर्भवति मैत्रीकरणमुदीतास्तथास्पप्रकर्षगबतियथासर्वस्य मित्रत्वादिकं संप्रतिपद्यते॥ सिध्यं
 तरमाह॥ बलिष्ठहस्तिबलादीति॥ हस्यादिसंबन्धिवलेषु तत्संयमस्य तद्वलानि हस्तुर्दिबलानि आ
 चिर्नवंति॥ तदयमर्थो यस्मिन् हस्तिबले वायुर्वैगवांसिहवीर्ये वा तन्मयीभावो न संयमं करोति तत्सर्वसा
 मर्थ्ययुक्तत्वात् सर्वमस्य प्राडर्भवति स्वर्यः॥ सिध्यंतरमाह॥ घटत्यालोकन्यासात्सहस्रं अवहितविप्र
 कृष्टज्ञानं॥ घटतिर्विशयवतिज्योतिष्मतीव प्राप्नुमातस्यायोसावा लोकः सात्विकप्रकाशाप्रसरतस्य नि
 खिलेषु विषयेषु न्यासात्तद्वसितानां उविषयानां भावनासांतःकरणे चिंद्रियेषु प्रकृष्टशक्तिमापनेषु
 सहस्रमस्य परमाण्वादेः अवहितस्य नूयंतर्गतस्य विधानादेर्विप्रकृष्टस्य मेव परपार्श्ववर्तिनो रसायनादे
 र्ज्ञानउत्पद्यते एतत्समानवृत्तांतसिध्यंतरमाह॥ सुवनज्ञानं सूर्यसंयमात्॥ सूर्यप्रकाशमयेयः संयम
 करोति तस्य समसुचुर्ध्वः स्वः प्रवृत्तिषु लोकेषु यानि सुवना तत्संनिवेशानां जिह्वराणितेषु यथावदस्य
 नमुत्पद्यते॥ सर्वस्मिन् सूत्रे सात्विकप्रकाशात्संबन्धनतयोक्तः॥ इदं तु भौतिक इति विषेशः॥ भौतिकप्र
 काशात्संबन्धनद्वारेणैव सिध्यंतरमाह॥ चंद्रिताराद्युहज्ञानं॥ ताराण्योतिषां यो व्यूहः॥ विशिष्टः संचिवेशः
 तस्मिन् चंद्रितसंयमस्य ज्ञानमुत्पद्यते सूर्यप्रकाशेन हततेजस्कत्वात् ताराणां सूर्यसंयमात् ज्ञानं न

25

का १२

मेनवशी कारान्॥ निरावर्णस्याग्नेरुत्ततेजसा प्रज्वलन्निवयोगी प्रजातिः॥ सिध्तरमाह॥ श्रोत्राकाशयोः
संबंधसंयमादिभ्यः॥ श्रोत्रं शब्दाहंकारमाहंकारी कर्मेन्द्रियं आकाशं व्योम शब्दतत्मा त्रकार्यंतयोः संबंधो
देशदेशीभावलक्षणः॥ तस्मिन् कृतसंयमस्य योगी नोदियं श्रोत्रं प्रवर्तते॥ युगयस्त्वेत्यवहितविष
कृष्टग्रहणसमर्थं जवतित्यर्थः॥ सिध्तरमाह॥ कायाकाशयोः संबंधसंयमाद्यधुत्तलसमायत्तेश्चाका
शागमनोऽशायः पांचौतिकं सरिरंतस्या कासेनावकाशादानाद्यः संबंधः तत्र संयमं विधाय धुनित्
लादौ समापत्तिस्तन्मयीभावलक्षणतावविधां यथाप्राप्त्यतलधुभावयोगी प्रथमं भुवि यथा रुचि संवर
नक्रमेणोर्णनाभतं जालेन संवरमाणः॥ आदित्यरश्मिनिश्चविहरन्त्यथेष्टमाकाशेन गच्छति॥ सिध्
तरमाह॥ बहिरकल्पीता दृष्टिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः॥ शरिराहृदिर्यामनसः शरीरनैर
पेक्षेण दृष्टिः सामहाविदेह्यनामविगतशरीराहंकारदादृष्टिरेणोभ्यते॥ ततस्तस्यां कृतसंयमात् प्रकाश
वरणक्षयः॥ सात्विकस्य चित्तस्य प्रकाशः तस्य यदावरणं क्लेशकर्मादितस्य क्षयः प्रविलयो भवति॥
अयमर्थः॥ शरिराहंकारे सति यामनसो बहिर्दृष्टिः सा कल्पिते सुषुप्ते॥ यदा धुनः शरीराहंकारभावं परि
त्यज्य स्वातंत्र्येण मनसो दृष्टिः सा अकल्पिता तस्यां संयमात् योगिनः सर्वचित्तमलाः क्षीयन्ते तदेवं सर्वोत्तम
विषयाः परंतविषयाः मध्यभावांतश्च सिद्धीः प्रतिपाद्यानंतरं भुवनज्ञानादिरूपा बाह्या कायव्यूहादिरूपा आ

२९

मंतरापरिकर्मनिष्पंदरूपमैत्रादिशुबलानीत्येवमाद्यः॥ समाधुपयोगिनीश्च॥ अंतःकरणबहिर्करणलक्षणे
द्विजन्तवाः प्राणदिवायुनवाश्च सिद्धिश्चित्तदाहंकारमाहंकारी कर्मेन्द्रियं आकाशं व्योम शब्दतत्मा त्रकार्यंतयोः संबंधो
विजसमाधिसिधये विविधोपायप्रदर्शनायाह॥ स्खलस्वरूपसूक्ष्मा न्वयर्थतत्त्वसंयमाद्भूतजयापि चानां प्रधि
व्यादिनां भूतानां ये पंचावस्थाविशेषरूपा धर्माः स्खलत्वादयः॥ तत्र कृतसंयमस्य भूतजयो भवति॥ भूतानि
वश्यान्यस्य भवन्तीत्यर्थः॥ ततथा हि भूतानां परिदृश्यमानविशिष्टाकारवत्स्वरूपं स्खलं॥ स्वरूपं चैषां यथा क्रमं
कार्यगंधस्नेहोष्माताघ्रेण वकाशादानं तदंशं॥ सूक्ष्मं च यथा क्रमं॥ भूतानां कारणं तेन मावस्थितानि तन्मा
त्राणि शुचि नोपुणः प्रकाशाग्रहति स्मितीरूपतया सर्वत्रैवान्वयित्वेन समुपलब्धं॥ अर्थवन्ते धेवगुणे
शुभो गावर्गसंपादनाख्यासिद्धिः॥ तदेवं भूतेषु पंचमुक्तलक्षणावस्थाभिन्नेषु प्रत्यक्षं सत्यं कर्तव्यं योगिभू
तजधी भवति॥ तद्यथा॥ प्रथमं सुलेख्ये संयमं विधाय तदनुस्वरूपं प्रत्येवंक्रमेण तस्य कृतस्य यमस्य संका
ल्यानुविधादित्यो वसानुसारिण्य वगावो भूतप्रकृतयो भवन्ति तस्यैव भूतजयस्य फलमाह॥ ततोऽणिमादि
षाडर्जाविः कायसंयमधर्मान्निघातं॥ अणिमापरमाणुतापतिः॥ महिमा महत्त्वं॥ लघिमा लघुपिंडवत्तलधु
त्वं प्राप्तीः॥ गरिमा गुरुत्वं प्राप्तिः॥ अगुल्ययेण चंद्रादिस्पर्शनशक्तिः॥ प्राकाम्यमिबान्निघातः॥ शरिरांतकर
णेश्वरत्वमीशित्वं सर्वतः प्रभविष्ठतावशित्वं सर्वाणो वभूतान्यनुगमित्वा तत्तत्कृतं नातिक्रमति॥ तत्र कामवशा

अथस्मिन्निषयेऽस्य कामदृष्टान्नवतितं विषयं स्वीकारद्वारेण निलाष समाप्तिर्यत्तं नयतीत्यर्थं त एते अणि
 माद्याः समाधुपयोगिभूतजयो वयोगिनः प्रादुर्भवन्ति। यथापरमाणुत्वघातेऽपंतःप्रविशति। एवं सत्रयो
 ज्यं। एतेऽणिमादयोऽष्टौ गुणाः महासिद्धयश्च लुप्यन्ते। कायसंपदमाह रूपाणां तां प्राप्नोति तद्धर्माननिधातश्च। तस्य
 कायस्य ये धर्मरूपादयः तेषामननिधातनाशो नास्ति नास्मरूपमग्निर्दहति न ववायुः। शोषयतीत्या
 दियो ज्यं। कायसंपदमाह रूपाणां तां प्राप्नोति तद्धर्माननिधातश्च। तस्य
 जसन्नहनं वज्रवत्कविनासंदतिरस्य शरिरे नवतीत्यर्थः। इति कायस्य विवर्तणसंपत्। एवं नूतजय
 मनिधातयः प्राप्नोति कस्येद्विजयमाह। ग्रहणस्वरूपास्मिताश्चार्थवत्त्वं संयमादिद्विजयः। ग्रहण
 मिद्विद्याणां विषया निमुखीवृत्तीः। स्वरूपं सामान्येन प्रकाशत्वं अस्मिता अहंकारानुगमः। प्रत्ययार्थ
 चेष्टवत्। एतेषां मिद्विद्याणां भवत्तापं वकैष्टवत्त्वं संयमं कृत्वेद्विजयं जीवति। तस्य फलमाह। ततो
 मनीजवित्त्वं विकरणभावप्रधानमयः। शरिरस्य मनोवदनुत्तमोगतिलाभो मनोजवित्त्वं। कायनिरयेऽज्ञाणा
 मिद्विद्याणां वृत्तिर्लाभो विकरणं भावः सर्ववसित्वं प्रधानजयः। एतां सिद्धयोजितेद्विजयस्य प्रादुर्भवन्ति तास्वस्मि
 न्नास्त्रैमधुप्रतिकः। इद्विजयमनिधातः करणं जयमाह। सत्त्वरूपाऽप्यता रम्यातिमात्रस्य सर्वाभावाधि
 हातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च। तस्मिन्सुद्धेसात्त्विके परिणामे कृतसंयमस्य सात्त्विकस्य यो रूपाय ते विवेकं त

२८

न्माह तत्रैव स्थितस्य योगिनः सर्वभावाधिष्ठानत्वं सर्वज्ञातृत्वं च समाधिर्भवति। सर्वेषां पुण्यपरिमाणमा
 नां भावानां स्वाभिवृद्धावसणं सर्वभावाधिष्ठानत्वं। तेषामेव वशातो दिता अदेशधर्मित्वेनावस्थितानां यथाव
 द्दिवेकज्ञानं सर्वज्ञातृत्वं। एषां वास्मिन्नास्त्रैमधुप्रतिकः। इद्विजयमनिधातः करणं जयमाह। सत्त्वरूपाऽप्यता रम्यातिमात्रस्य सर्वाभावाधि
 हातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च। तस्मिन्सुद्धेसात्त्विके परिणामे कृतसंयमस्य सात्त्विकस्य यो रूपाय ते विवेकं त
 न्माह तत्रैव स्थितस्य योगिनः सर्वभावाधिष्ठानत्वं सर्वज्ञातृत्वं च समाधिर्भवति। सर्वेषां पुण्यपरिमाणमा
 नां भावानां स्वाभिवृद्धावसणं सर्वभावाधिष्ठानत्वं। तेषामेव वशातो दिता अदेशधर्मित्वेनावस्थितानां यथाव
 द्दिवेकज्ञानं सर्वज्ञातृत्वं। एषां वास्मिन्नास्त्रैमधुप्रतिकः। इद्विजयमनिधातः करणं जयमाह। सत्त्वरूपाऽप्यता रम्यातिमात्रस्य सर्वाभावाधि
 हातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च। तस्मिन्सुद्धेसात्त्विके परिणामे कृतसंयमस्य सात्त्विकस्य यो रूपाय ते विवेकं त

कालज्ञाननायः क्रमः पौर्त्यपर्येणपरिणामः। तत्रसंयमात्राणुक्तं विवेकजंज्ञानमुत्पद्यते॥ अथमर्थः॥ अथंका
लज्ञानेऽमुष्मात्कालज्ञानात्तरोधमस्मात्पूर्वदृश्येवंविधेक्रमेकतसंयमस्यात्पंततः सूक्ष्मेपिज्ञानक्रमेयदाज्ञ
वतिमाज्ञात्कारस्मदान्यदपिसूक्ष्ममहादादिमाज्ञात्करोतीतिविवेकज्ञानोत्पत्तिः॥ अथैवसंयमस्यविषय
विवेकोपयोगमाह॥ जातिलक्षणदेशोरन्यतावत्तेदाद्युत्पद्योस्ततः प्रतियोगिः पदार्थानांनेदहेतवोजातिलक्षण
देशानवतिकविज्ञेदहेतुजातिः॥ अथागौरिचंमहिषीयमितिजात्याउत्पद्योर्लक्षणंनेदहेतुद्वयंकर्त्तरादयम
रुणेति॥ जात्यालक्षणेनवानिन्नयोर्नेदहेतुर्देशोदृष्टः॥ अथात्रुत्पपरिमाणयोरात्मकयोर्भिन्नदेशावस्थितयो
ः॥ अत्रघननेदोवधारयितुंनत्राक्यतेअथैकदेशस्थितयोर्भिन्नदेशावस्थितयोः॥ श्रुतयोः पार्थिवयोः परमा
णवोः तथाविधेविषयेनेदायकतसंयमस्ययदाज्ञेदेनज्ञानमुपजायतेतदस्यामात्रसूक्ष्माण्यपितत्त्वानिनेदेनप्रति
पद्यते॥ एतदुक्तंनवति॥ अत्रकेनचिदुपायेननेदोनावधारयितुंशक्यः तत्रसंयमात्रप्रवत्येकनेदप्रतियोगिः॥
ततःसूक्ष्माणंत्वत्वानामुक्तस्यविवेकजंज्ञानं॥ उक्तसंयमबलादस्यांनूतिकार्यामुत्पन्नंज्ञानात्तारयत्पगाधा
संसारसागरान्त्योगिनमित्यन्वर्थिकयासंज्ञयात्तरकमित्युच्यते॥ अथविषयमाह॥ सर्वविषयमिति सर्वाणि
तत्त्वानिमहदादिनिविषयोपस्येति सर्वविषयाः सर्वातिरवस्थानिः स्थूलसूक्ष्मादिनेदेनैकैः परिणामैः॥ स
र्वेणकारेणवस्थितानितत्त्वानिविषयोयस्येति सर्वायाविषयास्वजावांतरमाह॥ अक्रमंचेतिनिः शेषनानाव

अथसूक्ष्मज्ञानस्यसंज्ञाविषयत्वानामुत्पत्तिः
(आनुसारं तारकं सर्वविषयं स ब्रह्मविषय
मन्त्रं मुनिवैदेह्यं)

२५

स्थापरिणतंआत्मकभावप्रहणेनास्यक्रमोविद्यतइत्यक्रमंसर्वंकरतत्त्वामलकवडगपत्यप्रतीत्यर्थः॥ अस्माच्च
विवेकजातारकात्किंप्रवतित्याहसत्त्वप्ररुषयोः शुद्धिमाप्तेकैवल्यं॥ सत्त्वप्ररुषावुक्तलक्षणोत्पत्तिः शुद्धिमा
प्तेकैवल्यं॥ चित्तमन्वस्यसर्वकर्तृत्वानिमाननिवृत्त्यास्वकारेणानुप्रवेशः शुद्धिः॥ अरुषस्यशुद्धिरुपचरितनो
गाभावइतिहायोः समानायांशुद्धौरुषस्यकैवल्यमुत्पद्यतेमोक्षोप्रवतीत्यर्थः॥ तदेवमन्तरंगयोगागत्रयमन्त्रि
धायतस्यवसंयमसंज्ञाकृत्वासंयमस्यविषयप्रदर्शनार्थपरिणामत्रयमुपपाद्यसंयमबलोत्पद्यमानाः पूर्वा
तापरांतमध्यभावाः सिद्धिरुपदर्श्यसमाध्याश्वासोत्पन्नयेवाद्यानुभवज्ञानादिरूपाद्याप्यंतराश्चकायव्य
हृज्ञानादिरूपाः प्रदर्श्यसमाधुपयोगायइन्द्रियप्राणजयादिप्रविकापरंभप्ररुषार्थसिद्धयेयथा क्रममव
स्थासहिताभूतजयेन्द्रियेन्द्रियजयमत्त्वजयोद्भवाव्याख्यायविवेकज्ञानोत्पन्नयेतासामुपायानुपन्यस्यतारकस्य
सर्वसमाध्यवस्थापर्यंतंनवर्त्तमानमनिधायतत्त्वमायतिः कृताधिकारस्यचित्तमन्वस्यकारेणानुप्रवेशान्नकैव
ल्यमुत्पद्यतइत्यभिहितं निर्णीतोविनूतिपादस्तृतीयः॥ इतिश्रीमदारजाधिराजश्रीनोजदवविरचिता
याराजमार्तंजनिधायतांजयागशास्त्रवृत्तौविरचितादस्तृतीयः॥ ॥ यदाज्ञयैवकैव
ल्यंविनोपाद्यैः प्रजायते। तमेकमजमीशानंविदानंदमयंस्वमः॥ ॥ इदानींविप्रतिसमुच्चान्तिनिराकर
णेनउक्त्वाकैवल्यस्वरूपज्ञापनायकैवल्यपादोपमारभ्यतेतत्रयाः पूर्वमुक्ताः सिद्धयस्तत्त्वानानादिजन्मादि

कारणप्रतिपादनक्षारेणैव बोधयति यदि ताः सिद्धयस्ताः सर्वजन्मान्पुनस्तसमाधिबलाज्जन्मादिनिमित्तमात्र
त्वेनाश्रिताप्रवर्ततेततश्चानेकजन्मसाध्यसमाधिर्नक्षतिरस्तीत्याश्रयोत्यादौनैवसमाधिसिद्धेश्चाधान्यस्या
पनार्थेवाहं ॥ जन्मोषधिर्मन्त्रतयः समाधिज्ञाः सिद्धयः ॥ काश्चनजन्मनिमिताएवसिद्धयः यथायद्यादिनामा
कासगमनादयः ॥ यथावाकयितमहर्षिप्रवृत्तीनांजन्मसमनंरमेवोपजायमानातानादयसांसिद्धिकापु
णा ॥ अषधिमिधयोपथापारजादौरसायनाह्यपयोगात्त्रमन्त्रसिद्धिर्यथा ॥ केषांविदाकाशागमनादितयः
सिद्धेर्यथाविश्वामित्रादीनांसमाधिसिद्धिर्यथा ॥ वाकप्रतिपादिताः एतासिद्धयः सर्वजन्मनिश्चयितकल्मषा
तैवोपजायतेतस्मात्समाधिसिद्धाविवान्यासामपिसिद्धिनांसमाधिरेवजन्मांतराज्यस्तः कारणमन्त्रादीनिनि
मित्तमात्राणिननुनंदीश्वरादीनांजात्यादिपरिणामोस्मिन्नेवदृष्टाते ॥ तत्कथंजन्मांतराज्यस्तस्यसमाधेः कार
णत्वमुच्यतेइत्यासंकर्ह ॥ जात्यंतरपरिणामोमन्त्रप्रकृत्यापरात्तयोयमिहैवजन्मनिनंदीश्वरादीनांजात्या
दियरिणामः सप्रकृत्यापरात्तयाश्चात्याएवदिप्रकृतयेअमुष्मिन्जन्मनिविकारानापरयंतिजात्यंतराकारेणय
रिणामयंति ॥ ननुचधर्मादयस्तत्रक्रियमाणउपलभ्यंतेतत्प्रकृत्यतीनामाधरणत्वमित्याह ॥ निमित्तम
प्रयोजकंप्रकृतीनावरणमेदस्मात्ततःक्षेत्रिकवत् ॥ निमित्तधर्मादितत्प्रकृतीनांअर्थांतरपरिणामेनप्रयोज
कंनदिकार्येणकारणंप्रवर्तते ॥ कृततर्हितस्य धर्मादेव्यापारइत्याहवरणमेदस्तुततःक्षेत्रिकवत् ॥ ततःत

२६

स्मादनुदीयमानाहर्माद्यश्चरमाचरंकंधर्मादितस्यैवविरोधित्वाद्देदःक्षयःक्रियते ॥ तस्मिन्प्रतिबंधकेक्षीणे
प्रकृतयः स्वममनिमित्तकार्यायप्रवर्तन्तिदृष्टांतमाहक्षेत्रिकवत्तथाक्षेत्रिकः कृषिवत् ॥ केदारान्तकेदा
रांतरंजलंविनिनीष्टः जलप्रतिबंधवरणमेदमात्रं करोतितस्मिन्निजलंस्वयमेवप्रसरद्रूपंपरिणमं
स्तुतिननुजलप्रसारेतस्यकश्चित्प्रव्यापारः एवंधर्मादिर्बोध्यं ॥ यदासाक्षात्कृततत्त्वस्ययोगिनोद्युग
पत्कर्मफलयोगाद्यआत्मीयनिरतिशयविस्तृत्यनुजवाद्युगयदनेकशरीरनिर्मितोपजायते ॥ तदाक
तस्मान्निष्क्रान्तिप्रवर्ततीत्याहनिर्माणविज्ञान्यस्मि ॥ तामावाद्ययोगिनः ॥ स्वयंनिर्मितेषुकार्येष्वयनिवि
त्तानिमूलकारकारणा ॥ अस्मिन्मात्रादेवतदिबंयाप्रसरंतिअ ॥ प्रेर्विष्णुलिंगावद्युगपरिणमंति ॥ ननु
वहनांविज्ञानांतिनामिवात्यन्तानैककार्यककर्तृत्वंस्यादित्यतआह ॥ प्रवृत्तिमेदेप्रयोजकंचित्तमेकमने
केषाचेतसां ॥ प्रवृत्तिमेदेव्यापारनानात्वेएवंयोगिनश्चित्तंप्रयोजकंप्रेरकंअधिष्ठातृतेननजिनरूपत्वंअय
मर्थः ॥ यथास्त्रीयेत्रारीरेमनश्चक्षुर्धाणादीनियथेष्टंप्रेत्यतिअभिष्ठातृत्वेनतथाकार्यंतिरेषपीतिजन्मादिप्र
जयत्वात्सिद्धिनांचित्तमपिप्रवर्तयंचविधमेव ॥ ततोजन्मादिप्रवर्तवाचित्तत्त्वसमाधिप्रवस्यवेलक्ष्णमाह
॥ तत्रध्यानजन्मनात्रायं ॥ ध्यानजंसमाधिजंयच्चित्तंतत्पंचसुमध्येअनात्रायंकर्मवासनारहितमित्यर्थः ॥ यथे
तरचित्तेत्योयोगिनः चित्तंकेशादिरहितं विलक्षणंतथाकर्मापिविलक्षणमित्याह ॥ कर्ममुक्तंक्षेत्रिकयोगिन

विविधमितरेषां श्रुतफलदं कर्माद्यागादिश्रुतं अश्रुतप्रदं ब्रह्महत्यादिघृणं । उभयसंकीर्णश्रुतकृष्णं ॥
 तत्र श्रुतकर्मविलक्षणानां दानतपः स्वाध्यायादिमतां धुसृषाणां कृष्णं कर्मनारकिणं । श्रुतकृष्णमातुषाणं
 योगिनां तु संन्यासवृत्त्या कर्मक्रयमाणं तत्फलत्यागानुसंधाने नैवानुष्ठानान्मन्त्रिचित्फलमारुते । अस्यैव
 कर्मणः फलमाह । ततस्तद्विधा कानुगुणानामेवाप्रियक्तिर्वसितानां । द्विविधाः कर्मवासनाः स्मृतिमात्रफ
 लाः जात्याद्युर्जोगफलाश्च । तत्र जात्याद्युर्जोगफला एका नेकजन्मजावीरत्यनेन सर्वमेव कृतनिर्णयाः स्म
 तिमात्रफलास्तामुततः कर्मणोऽद्यादृक्क्षारीमारब्धदेवमनुष्यतीर्यगादिनेदेन तस्य विधाकस्यथा अनुगु
 णानुसंधानावाप्तनास्मात्तामेव तस्मादप्रियक्तिर्वसितानां जवति । अथमर्थः । येन कर्मणा सर्वदेवतादि
 शरीरमारब्धजन्मांतरशतव्यवधानेन नष्टस्तथाविधस्यैव शरीरस्यारब्धतन्मूर्त्त्या एव स्मृतिफलावासनाः प्र
 कटीभवन्ति लोकोत्तरं श्रेयार्थं तस्य स्मृत्या दयोजायते इतरास्तु सत्पोष्यवक्तुसंज्ञास्तिष्ठन्ति न । तस्यादृश
 यां नारकादिशरीरस्येप्यनो गजरोऽवोसनाः व्यक्तिमायाति । आसां वासनानां कार्यकारणानुपपत्तिमात्रं क्य
 समर्थं विदुमाह । जातिदेशकालव्यवधानां मयानां तर्कं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् । इह नाना योनिषु
 जन्मता संसारिणां काविधोतिमनुपपद्यदा यो न्यंतरमहस्यव्यवधानेन नष्टस्तस्मादेव योतिं प्रतिपद्यते तदा त
 स्मादवोतिरुत्पत्त्या यो नौ तथाविधशरीरादिव्यं जकसत्वे प्रकटिभूता आसन्तास्तथाविधव्यजकावाप्तिरो

वा
 ३१

भूनामनस्तथाविधव्यं जकशरीरादिलाने प्रकटीभवन्ति जातिदेशकालव्यवधानेपि तासां खानुरूपस्मृता
 दिफलशोधने आनंतर्क्येनैरेतर्कमेव कृतः स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् । तथाहि । अनुष्ठीयमाना क
 र्मणश्चित्तसत्त्वे वासनारूपः संस्कारसमुत्पद्यते । स च स्वर्गनरकादिनां फलानामुत्पत्तीनां वः । कर्मणो
 यागादिनां शक्तिरूपतया वस्यानवर्तुर्वा तथाविधजोगजोक्तत्वरूपं सामर्थ्यं । संस्कारात् स्मृतिः । मृ
 तेश्च मुखदुःखोपजोगस्तदनुजवाच्चक्षुण्णरपिसंस्कारस्मृत्यादयः एवं वसतिरस्य स्मृतिसंस्कारादयो नि
 नास्तस्यानंतर्क्यानावेडुर्लभः कार्यकारणभावः । अस्माकं तु यदा तु प्रव एव संस्कारो जवति संस्कारस्म
 तिरूपतया परिणामतो तदेकस्यैव चित्तस्यानुसंधावत्त्वेनावितत्वात् कार्यकारणजोवो न डुर्धरः । प्रव
 त्वानंतर्क्यकार्यकारणभावश्च वासनानां यदा तु प्रव अथ ममेवाह प्रवः प्रवर्तते तदा किं वासनानिमित्त
 कउतानिमित्तप्रतिशं कामपनेडुमहातासामादिर्नास्तीत्याशिषो नित्यत्वात् । तासां वासनादित्वं न वि
 द्याते आदिर्यस्य तस्य भावस्तत्त्वमर्थकृतः इत्यत आह । आशिषो नित्यत्वात् । ये यमाशिर्महामोहरू
 पासादेवमुखसाधनानि मैत्र्यासुः । मा कदाचित् वै विद्योगो मम हत्यादित्यः संकल्पविषेऽवोसनां
 कारणं तस्य नित्यत्वादनादित्वादित्यर्थः । एतदुक्तं जवतिकारणस्य सन्निहितत्वादनुप्रवशं स्कारादीनां

कार्याणामवृत्तिः केन वार्यते अनुभवसंस्काराद्यनुविहंसंकीचविकासधर्मिविन्नतदन्विजकविपाकला
 जातहानोऽथमाह॥ हेतुफलाश्रयालंबनैः संधितत्वादितेषामभावोऽत्रावः॥ वासनानामंतरानुभवो
 वेहेतुः॥ तस्मानुभवस्यागादयस्तेषामविद्येति साक्षात्पारंपर्येण हेतुः फलं शरिरादिस्मृत्यादयश्च॥ आ
 श्रयो बुद्धिसत्त्वं॥ आलंबनं यदेवानुभवस्य तदेव वासनानां अतस्ते हेतुफलाश्रयालंबनैरनंतानामपि वा
 सनानां सगृहीतत्वात् तेषां हेत्वादीनामभावो ज्ञानयोगाभ्यां धर्मीजन्वे निर्मूलत्वात् न वासनाः प्ररोहंति न का
 र्यभारं जत॥ इति तासां भावः ननु प्रतिज्ञां चित्तस्य नष्टत्वात्तरतमत्वापरलघो वासनानां तत्फलानां व
 कार्यकारणभावेन युगपज्जावित्वात्॥ नैदेकधर्मेकत्वमित्याशंक्य एकत्वसमर्थनायाह॥ अतीतागतं
 स्वरूपं नाधनेदाक्षरमाणां॥ इहात्पंतमसतां जावानामुत्पत्तिर्न युक्तमती॥ तेषां सत्त्वसंबंधायोगान्न
 हि त्राश विषाणादिनां क्वचिदपि सत्त्वसंबंधो दृष्टः॥ निरुपाख्ये च कार्ये किमुदिश्य कारणं निप्रवर्तैरन॥
 न हि विषयमनालोच्य कश्चित्त्वर्तते सतामपि विरोधान्नाभावसंबंधो स्तियत्वरूपेणोपालभ्य सत्ताकं
 तत्त्वत्वं निरुपाख्यतामभावरूपतां जजते॥ न विरुद्धं रूपं स्वीकरोतीत्यर्थः॥ तस्मात्सतामभावसंज्ञाद
 सतांचोत्पत्त्यसंज्ञात्॥ तैस्ते धर्मैर्विपरिणाममानो धर्मी सदेकरूपतयावतिष्ठते धर्मास्तु अधिकत्वेन

३२

त्रैकालिकत्वेन व्यवस्थिताः स्वस्मिन् व्यवस्थितान् स्वरूपं त्यजंति वर्तमाने धर्मे निव्यवस्थिताः केवलं योग्यतं ज
 जंते॥ तस्माद् धर्माणामेव अतीतानां गताद्यधनेदः॥ तेनैव रूपेण तस्मादप्यवर्गयंत्येकमेव विन्नधर्मि
 तयानुवर्तमानं न पक्षोऽप्ययति॥ त एते धर्मधर्मिणः किंरूपा इत्यत आह॥ ते व्यक्तरूपेण गुणत्मानः॥
 य एते धर्मधर्मिणः वोक्तास्ते व्यक्तरूपेण नैवेन व्यवस्थिताः॥ ये गुणसत्त्वरजस्तमोरुपास्तदात्मानस्तत्त्वा
 भावास्तत्परिणामरूपा इत्यर्थः॥ यतः सत्त्वरजस्तमोनिः सुखदुःखमोहरूपैः सर्वासां वासांतरज्ज्ञेदनि
 ज्ञानां जाव्यक्तीनामन्वयानुगमो दृश्यते॥ यद्यदन्वयिनः तत्परिणामरूपं दृष्टं॥ यथा घटादयो मृद
 नीता मृत्परिणामरूपाः॥ यद्येते त्रयो गुणाः सर्वत्र मूलकारणं कथमेधर्मीति॥ व्यपदेशा इत्याशंक्याह॥
 परिणामैकत्वाच्च स्तुतत्वं॥ यद्यपि त्रयो गुणास्तथापि तेषां मंगां निनावलक्षणो व्यपारिणामः क्वचित्सत्त्वमं
 गिक्त्वविद्वजः क्वचित्समस्त्येवं रूपस्तस्यैकत्वाच्च स्तुतस्तमेकत्वमुच्यते॥ यथा इच्छां धिक्वा अयं वायुरि
 ति॥ ननु वज्ञानव्यतिरिक्ते सत्पथे वस्त्वेकमेकं वावक्तुं युज्यते॥ यदा विज्ञानमेव वासनानां कार्यका
 रणभावेनावस्थितं तथा तस्यावृत्तिना तितदा कथमेतत्त्वमुच्यते वस्तुमित्याशंक्याह॥ वस्तुसाम्ये चिन्नज्ज्ञेदा
 त्तयो विविक्तः पञ्चाः॥ तयोर्ज्ञानज्ञेययोर्विविक्तः॥ पञ्चाः॥ विविक्तो मार्ग इति यावत्कथं वस्तुसाम्ये चिन्नज्ज्ञेदा
 दात्समाने वस्तुनिबद्ध निरुपलभ्यमानेनानाप्रमादणं चित्तस्य जेदः सुखदुःखमोहरूपतया समुप

लभ्यते॥ तथा ह्येक रूपतावण्यवत्वाद्यो द्वित्युपलभ्यमानायां तद्वर्तुः सुखं अन्यस्य कामिनीमोह उपलभ्यते
 एवमन्योपलंभकालेपीति नाना त्वं वित्तस्य वित्तस्यैकामिति व्यकोत्तेदः ननु बुद्धि वदात्मनोपिकर्तृत्वमव
 शिष्टमतस्तस्यापिकावित्तत्वं प्रहीतृ रूपत्वादाकार्यहेणपरिणामित्वं प्राप्तिमिया हेयं परिहर्तुमाह॥
 सदाज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्त्वज्ञोः पुरुषस्यापरिणामात्॥ वा एताश्चित्तस्य प्रमाणविपर्ययादिरूपावृत्तयः
 तास्तत्त्वज्ञोस्तस्य वित्तस्य प्रहीतृः॥ पुरुषस्य सदा सर्वकालमेव हेतुः॥ तस्य विज्ञेयतया अपरिणामात् परि
 णामित्वानावादित्यर्थः॥ अथ सौपरिणामी स्यात् तदा परिणामस्य कदाचित्कत्वात् प्रमाद्विज्ञेयतीनां सदा
 ज्ञातृत्वं नोपपद्येत॥ अथ मर्थः॥ पुरुषस्य विज्ञेयस्य सादेवाधिष्ठातृत्वेन व्यवस्थितस्य यदंतरं ज्ञेयं निर्मलं स
 त्वं तस्यापि सादेवावस्थितत्वं तद्येन येनार्थेनोपस्कृतं नवति तथा विधस्य तदेव विद्याया संक्रांतिस्तदावः तस्यां
 सत्यां सिद्धं सदा ज्ञानत्वं मिति न कदाचित्परिणामित्वांशका॥ ननु वचित्तमेव संत्वोत्कर्षाद्यदि प्रकाशकं त्वदा
 स्वपरप्रकाशकत्वादात्मानमर्थं प्रकाशयतीति तावत्तैव व्यवहारः॥ समाप्तेः॥ कृतं हि त्रंतरं एतत्प्राज्ञांका
 मथ्यते उमाह॥ न तत्त्वाभासं दृश्यत्वात्॥ तच्चित्तं त्वासंख्यप्रकाशकं न नवति पुरुषवेद्यं नवति तीयावत्कृतः दृ
 श्यः॥ त्वात्तु यत्किंचिदृश्यं न दृष्टव्यं दृश्यं यथा यदादिवेद्यं च किंतं तस्मान्नास्तीति॥ ननु वसाध्याविशिष्टो यं हे
 तुः दृश्यं त्वमेव वित्तस्यासिद्धं॥ किंच स्वबुद्धि संवेदनद्वारेण पुरुषाणां हि तादृशप्रतिपरिहाररूपवृत्तयो ह

३३

शब्दे॥ तथा हि॥ बुद्धी नीतो हं नीतो हं मंत्रमेरागद्वयेवमाद्याः संविदो बुद्धेर संवेदिते नोपपन्नं इत्याशंकां नि
 रसितुमाह॥ एकसमर्थेवो नानावधारणं अर्थस्य संविन्निरिदं तथा व्यवहारयोग्यतापादनं॥ अथ मर्थः
 ॥ सुखहेतुः स्वदेववेति बुद्धेश्च संविदियमित्येवमाकारेण सुखः स्वरूपतया व्यवहारक्षमतापादनं ए
 वं विधेयव्यापारद्वयमर्थप्रत्यक्षकालेन युगत्कृतं शक्यं विरोधात्॥ न हि विरुद्धयोर्व्यापारयोर्बुधगपत्संन
 वोक्ति अतः कस्मिन्काले उभयस्वरूपस्य अर्थस्य वावधारयिष्यमशक्यत्वात्॥ न चित्तं स्वप्रकाशकमित्यु
 क्तं नवति किंच एव विधव्यापारद्वयावयवस्य फलद्वयस्यासंनवाद्बहिर्मुखतयेवार्थनिष्ठत्वेन वित्तस्य
 संवेदनादर्थनिष्ठमेव फलं न स्वनिष्ठमित्यर्थः॥ ननु ब्रह्मबुद्धे स्वयं ग्रहणं बुद्धिर्बुद्धं तरेण विद्येत तदा ज्ञा
 पि बुद्धीः स्वयं बुद्धं तरे प्रकाशयिष्यमसमर्थं पितस्याप्राप्तकं बुद्धं तरे कल्पनीयं तस्या अप्यन्यदित्यनव
 स्थानात्पुरुषाद्युच्छेण प्यर्थप्रतीतिर्न स्यात् न हि प्रतीतावप्रतीताया मर्थः प्रतितो नवति स्मृति संकरश्च प्रा
 णोतिरुपेरसेवासिवासमुत्पन्नायां बुद्धे तद्वाहिकाणामनंतानां बुद्धीनामुत्पत्ते बुद्धिजनितेः संस्कारैर्यदा
 युगपत्वाह्याः स्मृतयः कियंते तदा अर्थबुद्धेरपर्यवसानाद्बुद्धिस्मृतीनामुत्पत्तेः कस्मिन्नर्थे स्मृति
 रियमुत्पत्तेति ज्ञातृमसक्यत्वात्॥ स्मृतीनां संकरः स्यादिति रूपस्मृतिरियं रसस्मृतिरिति न ज्ञातेत ननु

बुद्धंतरणं न विद्यतीत्याशंका द् चित्तं तदर्थे बुद्धिबुद्धेरिति तत्र गः स्मृति संकरश्च यदि ३६

चबुद्धेस्वप्नकाशत्वाभावेबुद्ध्यन्तरेणवासंवेदनेकथमयंविषयसंवेदनरूपोव्यवहारइत्याशंक्यस्वसिद्ध्या
 तमाह॥चित्तेरप्रतिसंक्रमाद्यास्तदाकारापन्नौस्वबुद्धिसंवेदनं॥धुरुषश्चिद्व्यवस्थितिःसाअप्रतिसंक्रमान
 विदेतेप्रतिसंक्रमोन्यत्रगमनंयस्याःसातथोक्ताअनेनासंकीर्णीतिव्यावृत्त्यथागुणाऽंगानिनावगम
 नत्तद्वर्णपरिणामेअंगिनंगुणमुपसंक्रामेतिहूपतामिवापद्यतेयथावालोकेपरमाणवःअसंख्येवि
 षयमारूपयंतिनेवंचित्तशक्तिः॥तस्याःसर्वदेकरूपतयास्वप्रतिष्ठितव्यवस्थितत्वात्॥अतस्तत्तन्नि
 धानेयदाबुद्धिस्तदाकारतामापद्यतेतदाचित्तनेवोपनीयते॥बुद्धिद्वयसंक्रान्तावयदाविच्छिन्नबुद्धिद्वय
 वेशातथासंयज्यतेतदाबुद्धेस्वस्यात्मनोवेदनंभवतीत्यर्थः॥इदंस्वसंविदितविज्ञंसर्वार्थग्रहणसामर्थ्येन
 सकलव्यवहारनिर्वाहकमंभवतीत्याह॥इदंस्वोपरकंविज्ञंसर्वार्थग्रहणसामर्थ्येनोपरकंतत्तन्निधा
 नेतद्वूपतामिवश्रमविषयोपरकंइदितविषयाकारपरिणामंयदाभवतितदातदेवसर्वार्थग्रहणसामर्थ्ये
 जायतेयथापांनिर्मलस्फटिकदर्पणाद्येवप्रतिबिम्बग्रहणसामर्थ्यमेवसमोन्माभनन्निर्मलसत्त्वंशुद्धत्वादि
 बायाग्रहणसामर्थ्यंभवतिदीपवत्शुद्धत्वाजस्तमसीतदान्प्रतिस्तरजस्तमोरूपमसंजितयासत्वेनि
 श्रुतदीपसिखाकारंवेदएकरूपतयापरिणममानंविद्यायाग्रहणसामर्थ्यादामोक्षप्राप्तेरवतिष्ठते

३४

यथायस्कातसनिधानेलोहस्यवत्तत्वाभाविर्भवति॥एवंविद्वपुःपुरुषसंनिधानेसत्त्वस्यात्रियंमन्त्रिव्य
 ज्यतेचैतस्यअतएवास्मिन्दर्शनेदेहात्कीनित्योदितात्रिव्यक्तिअयंमन्त्रिव्यसत्त्वमन्त्रियंमन्त्रिव्यचित्तितद
 स्तंसन्निहितत्वादन्तरंगंपुरुषस्यभोग्याप्रतिपद्यतेतदेवज्ञातवृत्तवादिभिःसारथैःपुरुषस्यपरमा
 त्मनोधिष्ठेयंकर्मान्तरूपंमुखःस्वभोग्यातयाव्यपदिश्यतेयत्वंनुद्विक्तत्वादिकस्याधिष्ठेयस्यकादावि
 त्कस्यचिदंगीत्वात्त्रिगुणप्रतिष्ठाणंविपरिणममानंमुखःस्वभोग्यात्मकमनिर्मलंतस्मिन्कर्मात्मरूपे
 शुद्धेसत्त्वकारसमर्पणद्वारेणसंवेद्यतामापादयतितबुद्धमाद्यंविनसत्त्वमेकतःप्रतिसंक्रान्तविषयाका
 रेणचित्तिनौपबोक्तित्वाकारंचित्तसंक्रान्तिः॥बलध्वेतयमानंवास्तवचैतन्याभावेपिसुखदुःखरूपभो
 गमनुभवतिसर्ववभोगोबवासनोक्तं सत्त्वंतथात्वमेवपुरुषीयतमितिअन्यत्रापिप्रतिबिम्बेप्रति
 बिम्बमानत्वासादृशाबायांतरोद्भावःप्रतिबिम्बसद्वेनोप्यतेएवंसत्त्वेपिपौरुषेविद्यायांतरात्रिव्य
 क्तिःप्रतिबिम्बसद्वदर्थःननुप्रतिबिम्बनंनामनिर्मलस्यतत्परिणामस्यनिर्मलेदृष्टंयथापुरुषस्यदप
 र्णः॥अतस्तन्निर्मलस्यव्यापकस्यचपुरुषस्यतस्यानिर्मलेसत्त्वेकथंप्रतिबिम्बनमुपपद्यतेउच्यते॥प्रति
 बिम्बनस्यस्वरूपमनोवगताभवतेदमन्यथास्तिथैवसत्त्वगतायाअत्रियंमन्त्रिव्यचित्तैःपुरुषस्य॥

सानिध्ये निव्यक्तिः सैव प्रतिबिंबनमुच्यते ॥ आदृशीषुरुषगता विवक्तिः सबाधा तत्राप्या विर्भवति अदप्य
 त्वंतनिर्मलपुरुषः कथमनिर्मले सत्वे प्रति संक्रामति ॥ तदप्यनैकां सिकं नैर्मल्यदप्युक्तं पिजलादावा
 दित्यादयः प्रति संक्रांताः समुपलभ्यंते यदप्युक्तं मनवविन्नस्य नास्ति प्रति संक्रांतिरिति तदप्यनुपप
 न्नं व्यापकस्याप्याकाशस्य दर्पणादौ प्रति संक्रांतिदर्शनात् ॥ एवं सति न का विदनुपपत्तिः प्रतिबिंबद
 र्शनस्य ननु सात्विकपरिणामरूपे बुद्धिसत्त्वे पुरुषसन्निधाना निव्यंग्या विच्छिन्निर्वाह्यार्थाकारसंक्रां
 तौ पुरुषस्य मुखदुःस्वरूपो नोग इत्युक्तं तदनुपपन्नं ॥ तदेव विन्नसत्त्वं प्रकृतावपरिणतायां कथं संन
 वतिकि मर्थश्च तस्याः परिणामः ॥ अत्रोच्यते पुरुषार्थेति न निष्ठं नोगसंपादनंतया कर्तव्यं अतः पुरु
 षार्थकर्तव्यतया तस्याः ॥ युक्त एव परिणामः ॥ तन्नोपपन्नं पुरुषार्थकर्तव्यतया एतानुपपत्तिः पुरुषा
 र्थमिया कर्तव्यं इत्येवंविधो भवसायः पुरुषार्थकर्तव्यतो यते जगत्याश्च प्रकृतेः ॥ कथं प्रथममेवैवंविधो
 भवसायः ॥ अस्ति चेदध्यवसायः कथं जगत् ॥ अत्रोच्यते अनुलोमप्रतिलोमलक्षणपरिणामद्वये सह
 जं शक्तिद्वयमस्ति तदेव पुरुषार्थकर्तव्यतो यते सा च अचेतना या अपि प्रकृतेः सह जैवतत्र महदादिमहा
 भूतपर्यंतोऽस्यावहिर्मुखतया अनुलोमपरिणामः पुनः स्वकारणानुप्रवेशः क्षरेण स्मितातः प्रतिलोमः

३५

परिणामः ॥ इच्छं च पुरुषनोगपरिसमाप्तेः सहजं शक्तिद्वयाद्भूतार्था प्रकृतेर्न का विदनुपपत्तिः ॥ ननु य
 दीदृशी शक्तिः सहजैव प्रधानस्यास्ति न किमर्थमोक्षाधिनिमोक्षावयत्नः क्रियते मोक्षस्यानर्थानीयत्वे
 तदुपदेशकशास्त्रस्याप्यनर्थक्यमुच्यते ॥ यो यं प्रकृतिपुरुषयोरनादिप्रोक्तं प्रोक्तं नावलक्षणसंबन्धः ॥
 तस्मिन् सति अचेतनायाः प्रकृतेः कल्पा निमानावहः खानुभवे सति कथमियं स्वनिष्ठ निरात्यंति
 कीममस्यादिति न वत्येवाध्यवसायः अतोऽः स्वनिष्ठस्युपायोपदेशकशास्त्रोपदेशापेक्षा अस्यैव प्र
 धानस्य तद्याद्भूतमेव वकर्मानुरूपं बुद्धिसत्त्वं शास्त्रोपदेशास्य विषयः ॥ दर्शनांतरेष्वप्येवंविध एव विधिस्व
 नावः शास्त्रविधियते स च मोक्षाद्यप्रयत्नमान एव विध एव विधमेव शास्त्रोपदेशा सहकारिणमपेक्षमो
 क्षारब्धफलमासादयति सर्वाण्येव कार्याणि प्राप्तायां सामग्र्यामात्मानं लज्जते ॥ अस्मि च प्रतिलोमपरिणाम
 मक्षरेणोत्पाद्यस्य मोक्षारब्धकार्यस्येदस्येव सामग्रीप्रमाणेन निश्चिता ॥ प्रकारांतरेणानुपपत्तिः ॥ अत
 स्तां विना कथं न विवृमर्हति ॥ अतश्चितमेतत् संक्रातविषयो परागमनिव्यक्तविद्यायं बुद्धिसत्त्वं विषय
 निश्चायक्षरेण समग्रा लोकयात्रां निर्वाहयती ॥ एवंविधमेव विन्नं पश्यतो आतां स्वसंवेदनं चित्तमात्रं वज
 गदित्येवंबुवाणाः प्रतिबोधवादं वदंति ननु यद्येवंविधा देवविज्ञात्मकलब्धवहारविवृत्ति कथं प्रमाण
 शून्यो दृष्टा अस्त्युपगम्यत इत्याशंक्य दृष्टिप्रमाणमाह ॥ तदसंख्येयवासना निश्चितमपि परार्थं सह

उ०
 निर्दिष्टः प
 रिणाममार
 जने एव विधा
 या च पुरुषा
 र्थकर्तव्य
 तायां नान्य
 अपि प्रकृ
 तौ

त्यकारित्वात् तदेव विन्नसंख्यात्रयमशक्यनिर्वसना निश्चितमपि नाना रूपमपि परार्थं परस्य स्थायिनो
 नोक्तुर्नैगिपवर्गित्वाणमर्थसाधयति ती॥ कृतः संहृत्य कारित्वात्॥ संहृत्या संज्ञयमिति त्वार्थक्रिया
 कारित्वात्॥ यच्च संहृत्यार्थक्रिया कारित्वात् परार्थं दृष्टं यथाशयनासनादि सत्त्वं रजस्तमांसि च विन्नलक्षण
 परिणाजंजिसंहृत्यकारीणी अतः परार्थमुपलब्धं तद्दृष्टा तवलेन तादृश एव परः सिध्यति यादृशश्च नव
 तापरो असंहतरूपो निषेत्तस्तद्विपरितस्य सिद्धेरनिष्ठविषयको हेतुः कृत उच्यते यद्यपि सामान्येन प
 राभावेन व्याप्तिर्गृहीता तथापि सत्त्वादिविन्नलक्षणधर्मिपर्यालोचननया तद्विन्नलक्षण एव नोक्ता परः सि
 द्यति यथा चंदनवति शिरवरिणिविन्नलक्षाद्मादृक्किरनुमीयमानो न्य एव वक्त्रिर्विन्नलक्षणश्चंदनप्रभावः
 प्रतीयते॥ एवमिहापि विन्नलक्षणस्य सत्त्वाख्यस्य नोक्तस्य परार्थं तुमीयमाने तथाविध एव नोक्ता धिष्ठाता पर
 श्विन्नरूपो संदेहः सिध्यति यदि च तस्य परत्वं सर्वोक्तं न मेव प्रतीयते तथापि तामसेनो विषयेत्यः प्र
 कृत्यते सैरिरं प्रकाशरूपे दीयाश्च यत्त्वात्॥ तस्मादपि प्रकृत्यंतं द्रव्याणित नोपि प्रकृतं सत्त्वं प्रकाशरूपं
 तस्यापि यः प्रकाशकः प्रकाशविलक्षणः स विष्णु एव भवतीति कृतस्तस्य संहृतत्वं॥ इदानीं शास्त्रफल
 कैवल्यं निरुद्धं शक्तिः सूत्रैरुपक्रमते विशेषदर्शिते आत्मभावभावना निवृत्तिः॥ एवं सत्त्वगुरुष्वयोरन्य
 त्वेमाधितेयस्योर्विशेषं प्रपत्तिः॥ अथ मस्मादन्यद्वैतवैक्यं तस्य विज्ञानविन्नस्वरूपस्य चित्तेया आत्मजा

२६

वभावनासानिवर्त्तते विन्नमेव कर्तृज्ञातु नोक्त इत्यभिमानो निवर्त्तते॥ तस्मिन् सति किं भवति त्याहा॥ तदा
 विवेकनिष्प्रमार्गमंतर्मुखं कैवल्यप्रभावं कैवल्यफलं कैवल्यशरीरं वा संपद्यति॥ अस्मिन् विवेकवा
 हि निविष्टे येतरायाः प्रादुर्भवन्ति तेषां हेतुप्रतियादनक्षरेण त्यागोपायमाह॥ तद्विद्वेषप्रत्ययांतराणि सं
 स्कारेभ्यः॥ तस्मिन् समाधौ स्थितस्य विद्वेषंतरेषु यानि प्रत्ययांतराणि व्युत्थानरूपाणि ज्ञानानि तानि प्रा
 क्तनेनो व्युत्थानानुभवजेभ्यः संस्कारेभ्यो अहंममेत्येवंरूपाणि दीयमाणेभ्योपि प्रजन्वन्ति अंतः॥ कारणे
 ब्रितिद्वारेण तेषां हामं कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति॥ अत्र हानोपायः पूर्वमेवोक्त इत्याह॥ हाममेवांके वा वडक
 ॥ यथा क्लेशानामविद्यादीनां हानं पूर्वमुक्तं तथा संस्काराणामपि कर्त्तव्यं यथा ते ज्ञानाग्निना मृष्टाः॥ दग्ध
 बीजकल्पाः न पुनश्चित्तमौघरो हंत न ते तथा संस्कारा अपि॥ एवमप्ययांतरा तु दयेन स्थिरीभूते समा
 धौ यादृशस्य योगिनः समाधिप्रकर्षप्राप्तिर्भवति तथाविधमुपायमाह॥ असंख्यानैष्यं कसीदस्य सर्वथा
 विवेकव्यातिर्धर्ममेघः समाधिः॥ असंख्यानं यावतांतत्त्वानां यथाक्रमव्यस्थितानां परस्परविलक्षणस्व
 रूपपरिभावनतत्त्वित्वस्य प्यं कसीदस्य फलमलिप्तोः॥ अतः ययांतराणामनुदये सर्वप्रकारविवेकख्या
 तिपरिशेषाद्धर्ममेघः समाधिर्भवति॥ प्रकृतं मुक्तां धर्मपरं प्रकृतार्थशोधकं मेहति सिंघतीति धर्ममेघः॥
 अनेन प्रकृतस्य मेस्यैव ज्ञानहेतुत्वमित्युपपादितं भवति॥ तस्माद्धर्ममेघा किं भवतीत्यत आह॥ त

धो विवेकरव्याप्तिमूलः तस्मिन्सति पुरुषार्थकर्तव्यतारूपसक्तिर्यस्य सन्नविद्यामहदादिना वेन परिणतिः ॥
 तस्यासंयोगे सति यदात्मनो धिष्टावृत्तं विद्यायां समर्पणसामर्थ्यबुद्धिसत्त्वस्य च संक्रांतविद्यायाः दृढा साम-
 र्थ्यं विदवद्व्यायश्च बुद्धेर्द्योत्यं कर्तृत्वं नोक्तत्वाध्यवसायः तत एव सर्वस्यानुसंधानसर्वस्य व्यवहारस्य नि-
 ष्यतेः किमन्यैः कल्याणाजालैः यदि ह्यनरेवं नूतनगिर्व्यतिरेकेण पारमार्थिकमात्मनः कर्तृत्वाद्यंगीक्रिय-
 ते ततदास्य परिणामित्वप्रसंगः परिणामित्वाच्चानित्यं तस्यात्मत्वमेव न स्यात् ॥ न ह्येकस्मिन्नेव संमये एके-
 नेवरूपेण परस्परविरुद्धावस्तानुभवः संभवति ॥ तथा हि ॥ व्यसामवस्थायां भूमिः समवेतसुखे समुत्पन्ने तस्या-
 अनुभविष्यत्वं न तस्यामेवावस्थायां दुःखानुभवति ॥ अतो वस्थायां नानात्वात् तदति न स्यादवस्थावतोऽपि
 नानात्वं ॥ नानात्वेन च परिणामित्वान्नात्मत्वं नापि नित्यत्वं अत एव संक्रांतब्रह्मवादिभिः सांख्यैरात्मनः सदै-
 वसंसारदशायां मोक्षदशायां चैकरूपत्वमंगीक्रियते ॥ यैश्च वेदांतवादिनश्चिदानंदमयं नित्यमात्मा ॥
 नं मोक्षे मन्यंते तेषां न मुक्तः पन्नः तथा हि ॥ आनंदस्य सुखरूपत्वात् ॥ सुखस्य च सदैवसंवेद्यतयैव प्रतिभा-
 सात्संवेद्यमानत्वं च संवेदनव्यतिरिक्तेण मुपपन्नमिति संवेदनसंवेद्ययोरस्युपगमादद्वैतहानिः ॥ अथ २८
 सुखात्मत्वमेव तस्योच्यते तद्विरुद्धधर्माध्यासादनुपपन्नं ॥ न हि संवेद्यं संवेदनं चैकं न विभक्तमिति ॥ किंच अद्वै-

तवादिभिः कर्मात्मपरमात्मनेदेनात्मा विधृष्यते ॥ तत्र येनैकरूपेणैव नोक्तत्वं कर्मात्मनस्तेनैकरूपेण प-
 रमात्मनः स्यात् ॥ तदा कर्मात्मवत्त्वात् परमात्मनः परिणामित्वमविद्यास्वप्नावतंतव स्यात् ॥ अथ न तस्य सा-
 द्वाज्ञोक्तत्वं किं नु उच्यते किं तमुदासिनतया धिष्टावृत्तेन स्वीकरोति तदा समदृशी नानुप्रवेश आनंदरू-
 पता च सर्वमेव निराकृता किं वा विद्यास्वप्नावत्ते निस्वप्नावत्त्वात् करमात्मना चः शास्त्राधिकारिनत विनि-
 त्यनिमुक्तत्वात् परमात्मनाप्यविद्यास्वप्नावत्त्वात् कर्मात्मा ततश्च सकलसास्त्रचैतर्ह्यप्रसंगः ॥ अविद्यामय-
 त्वे च जगत्तोगीक्रियमाणे कस्यावित्येति विचार्यतां ॥ न तावत्परमात्मनो नित्यनिर्मुक्तत्वात् ॥ विद्यारूपत्वा-
 द्यकर्मात्मनोऽपि निःस्वप्नावतयात् ॥ इति विद्याप्रत्ययत्वे कथमविद्यासंबंधः ॥ अथोच्यते एतदेव विद्याया-
 अविद्यात्वं यदविचारितं मणित्वनाम ॥ त्वैव हि विचारणादिना करस्मृतीहारबद्धिलयमुयाति सैवा २
 विद्येत्युच्यते ॥ नैवं यद्वस्तु किं चिकार्यं करोति तदवश्यं कृतश्चिद्विज्ञममिन्नं वावक्तव्यं ॥ अविद्यायाश्च सं-
 सारलक्षणप्रपञ्चकार्यकर्तृत्वमवश्यमंगीकर्तव्यं ॥ तस्मिन्सत्यपि यद्यनिर्वाच्यमुच्यते तदा कस्य विदपि
 वाच्यत्वं न स्यात् ॥ ब्रह्मणोऽप्यवाच्यत्वप्रसक्तिः तस्मादधिष्ठानरूपताव्यतिरिक्तेण नान्यदात्मनोरूपमुपप-
 द्यते अधिष्ठानत्वं च विज्ञपत्वमेव तत्त्वव्यतिरिक्तस्य धर्माधर्मविज्ञानानुपपत्तेः ॥ यैरपि नैयायकादिनिरात्म-

वेतनायोगाच्चैतनश्यतेवेतनापिहस्यमनःसंयोगजातथाहि। ज्ञानप्रयत्नादयो गुणास्तस्यव्यवहारदशाया
 मात्मनःसंगादुत्पद्यन्ते। तैरेवगुणैस्त्वयंज्ञाताकर्त्ताजोक्तेतिव्यपदिश्यतेमोक्षेष्टमिष्ट्याज्ञानानिवृत्तौसंभव
 मूलानांदोषाणामपिनिवृत्तेस्तेषांबुद्धादीनांविशेषगुणानामन्यतोवृत्तेःस्वरूपमात्रप्रतिष्ठत्वमात्मनोंगी
 कृतं। तेषामनुक्तपक्षःअतस्तेषामपिकिमात्मनःआत्मकं व्यापकत्वादयो गुणा आकाशादीनामपिसंति
 अतस्तद्वैलक्षण्येनात्मनकिंचिद्व्यपमवश्यमंगीकर्त्तव्यंतत्राधिष्ठातृत्वंविद्व्यपतयैवघटतेनान्यथायैरपिमि
 मांसकैः कर्मकर्त्तरूपआत्मांगीक्रियतेतेषामपिनयुक्तःपक्षः॥ तथाहि॥ अहंप्रत्ययपृह्यआत्माइतिने
 षांप्रतिज्ञा॥ अहंप्रत्ययेचकर्त्तृत्वंकर्मत्वंवात्मनएव॥ नवेतद्विरुद्धत्वाडपपद्यते। कर्त्तृत्वंपरमाहृत्वंकर्मत्वं
 चप्रमयत्वंनवेतद्विरुद्धधर्माध्यासएकस्यघटतेयद्विरुद्धधर्माध्यस्तंनतदेकं। यथाभावाभावौविरुद्धत्वेव
 कर्त्तृत्वकर्मत्वेअथोच्यते॥ नकर्त्तृत्वंकर्मत्वयोर्विरोधःकिंचकर्त्तृत्वकरणत्वयोःप्राह्यंतडकंकेनयेन
 विरुद्धधर्माध्यासस्यव्यत्यत्वात्। कर्त्तृत्वकरणत्वयोरेवविरोधीनकर्त्तृत्वकर्मत्वयोरित्यसंगतं। तस्मादहं
 प्रत्ययप्राह्यत्वंपरिहृत्यात्मनोधिष्ठातृत्वमेवोपपन्नंतच्चवेतनत्वमेवायैरपिद्व्यपपर्यायनेदयन्मनोव्याप
 कस्यशरीरपरीमाणस्यपरिणामित्वमिष्यते। तेषामुच्छ्यानपराहतएवपक्षःपरिणामित्वेचिद्व्यपतावतिः

३८

विद्व्यपत्वाभावेकिमात्मनआत्मत्वंतस्मादात्मनआत्मत्वंतस्मादात्मनआत्मत्वमिबताविद्व्यपमेवांगीकर्त्त
 र्त्वा। तत्राधिष्ठातृत्वमेवकेचिद्व्यकर्त्तृत्वंमेवात्मानमिबंति॥ तथाहि॥ विषयसानिधेयात्मनोज्ञानलक्षण
 क्रियासमुत्पन्नातस्याविषयसंवित्तिफलं। तस्याचफलरूपायांसंवित्तौस्वरूपंप्रकाशरूपतयाप्रतिभास
 तै। विषयश्चप्राह्यतयाआत्मप्राहकत्वेनघटमहंजानामीत्यनेनप्रकारेणस्याःसमुत्पत्तेःक्रियायाश्चका
 रणंकर्त्तृवत्तवतात्मनःकर्त्तृत्वंजोक्तत्वंवात्मनोरूपमिति॥ तदनुपपन्नंयस्मात्तासांसंवित्तीनांकिंकर्त्तृत्वं
 व्युत्पत्त्यतिपद्यतेक्रमेणवाव्युत्पत्त्या। कर्त्तृत्वेक्षणतरेकर्त्तृत्वं। तस्यनस्यात्। अथक्रमेणकर्त्तृत्वंतदेकरूप
 पस्यनघटतेएकेनरूपेणत्वेतस्यकर्त्तृत्वंतदाएकस्यरूपस्यसदेवसन्निहितत्वात्सर्वमेवफलमेकरूपं
 स्यात्॥ अथनानारूपेणतस्यकर्त्तृत्वंतदापरिणामित्वानविद्व्यपत्वंअतश्चिद्व्यपत्वमात्मनइबतानसाहा
 कर्त्तृत्वमंगीकर्त्तृत्वंयादृश्यमस्मानिश्चकर्त्तृत्वमात्मनःप्रतिपादितंरूढस्थनित्यविद्व्यपस्यतदेवोपपन्नए
 तेमस्वप्रकाशात्मनोविषयसंवित्तिद्वाराप्राहकत्वमनिव्यज्यतइतिये॥ चदंतितदप्यनेनैवनिराकृता
 : केचिद्विमर्षात्मकत्वेनात्मनःशब्दमयत्वमिबंति॥ तथाहि॥ नविमर्षव्यतिरेकेणविद्व्यपतानिरूपयितुं
 शक्याजनाक्किलवेलक्षण्यविद्व्यपत्वमुच्यते। तच्चविमर्षव्यतिरेकेणनिरूप्यमाणंनान्यथावतिष्ठतेतद

रुपपन्नइदमिच्छमेवंरूपमितियोविचारः सविमर्षउच्यते सप्तास्मिताव्यतिरेकेणोप्यानमेवनलनते ॥
 तथाह्यात्मनिठपजायमानोविमर्षोअहमेवंभूतइत्यनेनाकारेणसंवेद्यतेततश्चाहंशब्दनिनस्यात्म
 लक्षणस्यार्थस्यतत्रपुराणान्नविकल्परूपतातिक्रमः ॥ विकल्पश्चाभवसायात्मबुद्धिधर्मोनिविधर्मः क
 रस्थानित्यत्वेनचित्तेः सदैकरूपत्वान्नाहंकारानुप्रवेशः तदनेनसविमर्षत्वमात्मनः प्रतिपादयता
 बुद्धिरेवात्मत्वेनत्रात्वाप्रतिपादितानप्रकाशात्मनः ॥ परस्पदुरुषरूपमवगतमितिइच्छ्यं सर्वव्यपिदर्शने
 अधिष्टातृत्वंविहायनान्यदात्मनोरूपमुपपद्यतेअधिष्टातृत्वंचविद्रूपत्वंतच्चजगद्देवतक्षणमेवविद्रूपत
 थायदधितिष्ठितितदेवजोग्यतांनयतिवृत्तौयदात्मनः कैवल्यमस्मानिरुक्तं तद्विहायदर्शनातराणां
 न्यागतिः ॥ सिद्धादिदमेवमुक्तंरुत्तिसारूप्यपरिहारेणस्वरूपप्रतिष्ठावितिशक्तिः कैवल्यं ॥ तदेवंसिद्ध्यन्तेरे
 षोवितक्षणं सर्वसिद्धिमुखभूतांसमाधिसिद्धिमन्त्रिधायजात्यंतरपरिणामलक्षणस्यचसिद्धिविशेषस्य
 कृत्यापरमेवकारणमुपपाद्यधर्मादिनाप्रतिबंधकनिरुत्तिमात्रएवसामर्थ्यमितिप्रदर्शयनिर्माणचित्तानाम
 स्मीतामात्राड्भूतवस्तुत्वातेषावयोगिचित्तमेवातुष्टायकमितिप्रदर्शययोगिचित्तस्यचित्तांतरवैलक्षण्यमिति
 धायतत्कर्मणामलौकिकत्वंचोपपाद्यविपाकानुगुणानांचवासनानामनिवृत्तिसामर्थ्यकार्यकारणयो

४०
 ॥

श्वेत्प्रतिपादनेन अवहितानामपिचवासनानामानंतर्त्यमुपपाद्यतासामानंत्येपिहेतुफलादिद्वारेणहा
 नमुपदर्श्यअतीदीष्टधर्माणंसंज्ञावमुपपाद्यविज्ञावादनिराकृत्यसाकारवादंचप्रतिष्ठाप्यधुरुषतावृ
 त्तमुक्तावित्तद्वारेणस्वकलव्यवहारनिष्पत्तिमुपपाद्यधुरुषसिद्धौप्रमाणमुपदर्शयकैवल्यनिर्णयायदश
 निःसूत्रैः क्रमेणपयोगिनोर्धामन्त्रिशस्त्रांतरेषेतदेवकैवल्यमित्यनिधायकैवल्यस्वरूपंनिर्णीतमिति
 आकृतः कैवल्यपादः सर्वव्यवशाः प्रतापवसतेः पादांतसेवानतिप्रश्रयत्मुक्तदेष्टुमूर्धसुदधदत्याशं
 धरिहीनतः ॥ यद्वक्तुंजगत्पगर्वमसंवादेवतापिश्रितासम्राजो जयतिः फणाधिपतिरुत्तमसूत्रश्रु
 त्तिव्यक्तः ॥ इतिश्रीधारेस्वरविरचित्तयांराजमार्तकानिधानायापातंजलयोगशास्त्रवृत्तौकै
 वल्यपादश्चउत्तरः ॥ समाप्तोऽयंग्रन्थः ॥ श्रीरुस्तुः ॥ कल्याणमस्तुः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥

